

**Podział i transfer dochodów
między rolnictwem
a gospodarką narodową**

**INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY**

Podział i transfer dochodów między rolnictwem a gospodarką narodową

Autorzy:

mgr Cezary Klimkowski

dr Mieczysław Gruda

**ROLNICTWO POLSKIE I UE 2020+
WYZWANIA, SZANSE, ZAGROŻENIA, PROPOZYCJE**

Warszawa 2016

Autorzy są pracownikami Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowego Instytutu Badawczego

Pracę zrealizowano w ramach tematu **Źródła wzrostu oraz ewolucja struktur i roli sektora rolno-żywnościowego w perspektywie po 2020 roku** w zadaniu badawczym *Funkcjonowanie i rola sektora rolno-spożywczego w otoczeniu gospodarki narodowej (ujęcie modelowe)*.

Celem opracowania było ukazanie skali i kierunku tych transferów pomiędzy sektorem rolnym a gospodarką, które są efektem funkcjonowania polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich. Badania dotyczą całej Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem Polski.

Recenzent

dr hab. Wawrzyniec Czubak, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Korekta

Barbara Pawłowska

Redakcja techniczna

Leszek Ślipski

Projekt okładki

IERiGŻ-PIB

ISBN 978-83-7658-657-1

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej

– Państwowy Instytut Badawczy

ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa

tel.: (22) 50 54 444

faks: (22) 50 54 757

e-mail: dw@ierigz.waw.pl

<http://www.ierigz.waw.pl>

Spis treści

Wstęp	7
1. Dochody w rolnictwie i polityka wobec sektora rolnego – ujęcie teoretyczne	9
1.1. Dochody producentów rolnych	9
1.2. Polityka wobec sektora rolnego	14
1.3. Polityka rolna w Unii Europejskiej	19
1.4. Podsumowanie	25
2. Transfery środków publicznych do sektora rolnego w Unii Europejskiej	26
2.1. Płatności bezpośrednie	26
2.2. Rozwój obszarów wiejskich	31
2.3. Polityka wobec rynków rolnych	35
2.4. Wsparcie sektora rolnego na poziomie krajowym	38
2.5. Podsumowanie	40
3. Dochody producentów rolnych i ich wsparcie w Polsce i wybranych krajach Unii Europejskiej	44
3.1. Uwagi metodyczne	44
3.2. Wysokość dochodów producentów rolnych	52
3.3. Dochody producentów rolnych a podatki	62
3.4. Dochody producentów rolnych a otrzymywane subwencje	67
3.5. Struktura otrzymywanych subwencji	72
3.6. Stosunek płaconych podatków do otrzymywanych subwencji	76
3.7. Zróżnicowanie regionalne wsparcia dochodów rolnych w Polsce	81
3.8. Podsumowanie	87
4. Sektor rolniczy w kontekście gospodarki narodowej i przepływy międzygałęziowe w otoczeniu rolnictwa	89
4.1. Sektor rolniczy w kontekście gospodarki narodowej: sektorowy wzrost i interakcje rozwoju	89
4.2. Struktura przepływów międzysektorowych w gospodarce polskiej	99
4.3. Akumulacyjny wkład rolnictwa w gospodarczy rozwój Polski	105
4.4. Nadwyżka ekonomiczna rolnictwa a jego rozwój	108
4.5. Podsumowanie	109
Podsumowanie	111
Literatura	113

Wstęp

Monografia „Podział i transfer dochodów między rolnictwem a gospodarką narodową” została napisana i opublikowana w ramach zadania badawczego „Funkcjonowanie i rola sektora rolno-spożywczego w otoczeniu gospodarki narodowej (ujęcie modelowe)” w temacie „Źródła wzrostu oraz ewolucja struktur i roli sektora rolno-żywnościowego w perspektywie po 2020 roku”, będącego częścią Programu Wieloletniego 2015-2019 „Rolnictwo Polskie i UE 2020+. Wyzwania, szanse, zagrożenia, propozycje”, ustanowionego Uchwałą nr 21/2015 Rady Ministrów z 10 lutego 2015 roku.

Celem pracy było ukazanie skali i kierunku tych transferów pomiędzy sektorem rolnym a gospodarką, jakie są efektem funkcjonowania polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich. Badania dotyczą całej Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem Polski. Transfery będące efektem prowadzenia polityki wobec rolnictwa poszerzono o te wynikające z prowadzenia określonej polityki fiskalnej wobec sektora rolnictwa. Zestawiono je ze sobą i ukazano na tle dochodów uzyskanych z prowadzenia działalności produkcyjnej na jednolitym rynku europejskim. Można więc mówić o porównaniu dochodów będących wynikiem działania sił wolnorynkowych z tymi generowanymi przez regulacje administracyjne. Dokonano również wstępnej próby wychwycenia procesów związanych z przepływami międzygałęziowymi w otoczeniu rolnictwa.

Z uwagi na cele, jakie stawiane są przed zadaniem realizowanym w ramach Programu Wieloletniego, autorzy uznali za korzystne skoncentrowanie się przede wszystkim na ocenie tego, co zaszło w nieodległej przeszłości. Podstawowy okres, w jakim prowadzono analizy, obejmuje okres pomiędzy rokiem 2007 a 2013. W toku prowadzonych prac okres ten kilkakrotnie rozszerzono, jeśli uznano to za korzystne z punktu widzenia możliwości formułowania wniosków na temat procesów będących przedmiotem badania. Rozumiejąc doskonale przesłanki, jakie kierują ekonomistami rolnymi, którzy swój wysiłek kierują przede wszystkim na rozważania odnoszące się do optymalnej czy przewidywanej przyszłości, postanowiono, że tego typu analizy prowadzone będą dopiero w przyszłym okresie prac nad realizowanym zadaniem Programu Wieloletniego.

Pierwszy rozdział poświęcony został przybliżeniu teoretycznych podstaw kreowania dochodów w sektorze rolnictwa. Przedstawiono również teoretyczne, a także realnie dostrzeżone przesłanki, usprawiedliwiające opracowywanie i wdrażanie polityk wobec rolnictwa i obszarów wiejskich. Dokonano również podsumowania celów stawianych przez Wspólną Politykę Rolną, a także na-

szkicowano kształt reform tej polityki w ostatnich latach. Podjęto także temat tworzenia preferencji podatkowych wobec sektora rolnego.

W drugim rozdziale dokonano podsumowania skali transferów środków publicznych w stronę sektora rolnego z podziałem na cztery płaszczyzny oddziaływania polityki na rzeczywistość gospodarczą. Pierwsza z nich odnosi się do płatności bezpośrednich realizowanych w ramach I filaru Wspólnej Polityki Rolnej. Kolejna wiąże się z realizacją polityki rozwoju obszarów wiejskich. Trzecia płaszczyzna obejmuje procesy związane z polityką wobec rynków rolnych. Ostatnia nawiązuje do tych instrumentów polityki wobec sektora rolnego, jakie pozostają w gestii państw członkowskich Unii Europejskiej.

Trzeci, najobszerniejszy rozdział pozostaje spójny z poprzednim w zakresie podejmowanej tematyki. Inna jest jednakże optyka. O ile w drugim rozdziale dominowało podejście makroekonomiczne, o tyle trzeci rozdział dotyczy w większym stopniu procesów poruszanych w ramach analizy mikro. Badany jest tu bowiem wpływ transferów na dochody producentów rolnych w poszczególnych państwach członkowskich. W rozdziale dokonano porównań pomiędzy transferami trafiającymi do i z sektora rolnego. Analiza dochodów dotyka również problemu zróżnicowania osiąganych dochodów i uzyskiwanych transferów w gospodarstwach o różnym poziomie wielkości ekonomicznej i różnych typach produkcyjnych, a także zróżnicowania regionalnego. Zawarto również część poszerzającą badane procesy o analizę konwergencji dochodów uzyskiwanych przez producentów rolnych w różnych państwach Unii Europejskiej.

Ostatni rozdział dotyczy umiejscowienia sektora rolniczego w kontekście gospodarki narodowej. Przeprowadzono również próbę uchwycenia zmian znaczenia sektora rolnego w czasie. Ważną część rozdziału poświęcono rozważaniom na temat akumulacyjnego wkładu rolnictwa w rozwój gospodarczy oraz relacjom pomiędzy nadwyżką ekonomiczną rolnictwa a jego rozwojem. Dokonano też wstępnej analizy procesów związanych z przepływami międzygałęziowymi w otoczeniu polskiego sektora rolnego.

1. Dochody w rolnictwie i polityka wobec sektora rolnego – ujęcie teoretyczne

Rozdział pierwszy poświęcony jest w całości teoretycznym podstawom tworzenia dochodów w gospodarstwach rolnych oraz kreowaniu polityk wobec sektora rolnego. Z uwagi na ograniczone ramy opracowania zagadnienia te zostały ujęte w sposób możliwie skondensowany tak, aby w możliwie krótkiej formie zawrzeć wszystkie najważniejsze aspekty teoretycznych dywagacji. W przypadku pierwszego z poruszanych zagadnień tworzenie dochodów w gospodarstwach rolnych zostało ujęte pod kątem ich znaczenia dla procesów decyzyjnych podejmowanych przez producentów rolnych. W szczególności autorom zależało na przedstawieniu teoretycznych podstaw decydujących o fundamentalnej roli dochodów jako determinanty wpływającej na wszelkie procesy zachodzące wewnątrz gospodarstw rolnych. Istotne było też umiejscowienie tej części tworzenia dochodów, która jest konsekwencją transferów środków pieniężnych wynikających z administracyjnych regulacji. Ten pozarynkowy kanał transferu dotyczy podatków płaconych przez producentów rolnych i subsydiów uzyskiwanych wskutek wdrażania różnorodnych polityk rolnych. Celem drugiej części rozdziału, poświęconej teoretycznym podstawom tworzenia polityk sektorowych wobec rolnictwa, jest przedstawienie najważniejszych czynników decydujących o potrzebie tworzenia takich polityk oraz możliwych form wspierania rolnictwa. W szczególności dużą część tego podrozdziału poświęcono paradygmatom polityki rolnej Unii Europejskiej (UE) wobec sektora rolnego.

1.1. Dochody producentów rolnych

Pojęcie dochodu jest bez wątpienia jednym z kluczowych pojęć w teorii ekonomii. Uzyskiwanie dochodu jest bowiem podstawową motywacją prowadzenia wszelkiej działalności gospodarczej. Najważniejsze decyzje podejmowane przez przedsiębiorców, w tym producentów rolnych, są podyktowane chęcią uzyskania jak najwyższego dochodu. Istnieje pełna zgodność wśród ekonomistów głównego nurtu, że to właśnie żądza uzyskania odpowiedniego dochodu jest główną determinantą tłumaczącą zachowanie producentów.

Uzyskiwanie dochodu można bowiem rozpatrywać w kategoriach maksymalizacji zysku. Varian [2013, s. 368], tłumacząc złożoność zachowań producenta, jako najważniejszy cel jego działań przedstawia maksymalizację zysku, podkreślając: „firma wybiera taki plan produkcyjny, który maksymalizuje jej zysk”. Podobnie ujmują to Begg, Fischer i Dornbusch [2014, s. 200], którzy stwierdzają: „Najważniejszym elementem teorii podaży jest założenie, że celem wszystkich

przedsiębiorstw jest maksymalizacja zysku”. Do tożsamej konstatacji dochodzą Mankiw i Taylor [2009, s. 342], którzy prezentując złożony problem wyjaśniania zachowań każdego przedsiębiorcy, konkludują: „Ekonomiści zakładają zwykle, że celem przedsiębiorstwa jest maksymalizacja zysku. Okazuje się, że w większości przypadków takie założenie jest prawdziwe”. Podobnie Parkin [2008, s. 198] określając cel przedsiębiorstwa, utożsamia go z maksymalizacją zysku. Jego zdaniem firma, której działania nie są nakierowane na maksymalizację zysku, zbankrutuje lub zostanie przejęta przez inne podmioty. W szczególności motyw kreowania dochodów jako podstawowa motywacja działań przedsiębiorcy dotyczy tego typu jednostek, w których właściciel jest jednocześnie zarządzającym. Jak zauważa Dach [2012, s. 94]: „Motyw zysku nadal jest najważniejszy w małych i średnich przedsiębiorstwach prywatnych, w których występuje personalna tożsamość właściciela i menedżera”.

Rzeczywistość gospodarcza jest z natury rzeczy dużo bardziej skomplikowana od ekonomicznych modeli prezentowanych przez przedstawicieli głównego nurtu ekonomii neoklasycznej. Stąd wydaje się, że w praktyce właścicielom przedsiębiorstw, w tym i gospodarstw rolnych, przyświecają także inne – poza maksymalizacją dochodu – cele. Alternatywne wobec modelowego ujęcia neoklasycznego funkcje celu przedstawia Dach [2012, ss. 218-232], która dokonała przeglądu różnych teorii przedsiębiorstw od teorii J.A. Schumpetera, akcentującej znaczenie innowacyjności, przez teorię maksymalizacji obrotów W.J. Baumola, do teorii przedsiębiorstwa zdeterminowanego przez kapitał intelektualny. Szerzej o zarzutach względem neoklasycznego modelu przedsiębiorstwa i propozycjach alternatywnych ujęć tego zagadnienia pisze Gorynia [1999, ss. 531-545] oraz Borowski [2013, ss. 83-87].

Różnorodność celów stawianych przed przedsiębiorstwem, nieumniejszająca zresztą znaczenia chęci uzyskiwania jak najwyższego dochodu w procesie decyzyjnym przedsiębiorców, dotyczy też sektora rolnego, a w szczególności niezwykle powszechnej formy gospodarstwa rolnego w Europie, czyli gospodarstwa rodzinnego¹. Gasson i Errington [1993, s. 89] wymieniają szereg czynników, które mogą wpływać na wybór celu, a które są specyficzne dla tego typu podmiotów. Są to między innymi powiązania między gospodarstwem rolnym a domowym czy sukcesja. Podkreślana jest też możliwość wyboru dłuższego horyzontu czasowego, w którym oprócz maksymalizacji zysków rolnik dba też o maksymalizację posiadanego kapitału, z uwagi na chęć przekazania gospodarstwa następcy, czy złożony proces podejmowania decyzji będący następstwem

¹ Szacunki dotyczące liczby i znaczenia gospodarstw rodzinnych w rolnictwie Unii Europejskiej można znaleźć w pracy [Pocza i in., 2015].

ścierania się poglądów wewnątrz rodziny [Gasson Errington 1993, ss. 92-94]². Podobnie zauważa Tracy [1997, s. 43], który podaje w wątpliwość praktykę dokonywania kalkulacji ściśle według wzorów znajdujących się w podręcznikach akademickich nawet przez firmy zajmujące się biznesem.

Nie negując jednak złożoności procesów decyzyjnych w praktyce gospodarczej funkcjonowania gospodarstw rolnych, warto jednak pamiętać, że: „założenie o maksymalizacji zysku przez przedsiębiorstwa jest bardzo przydatne” [Begg, Fischer, Dornbusch 2014, s. 213]. Nawet jeżeli nie w każdym przypadku odpowiada ono rzeczywistości, to należy zauważyć, że: „przeciwnicy modelu opartego na maksymalizacji zysku nie są w stanie wykazać, że przedsiębiorca mając kilka wariantów działania, nie wybiera tego, który zapewnia mu najwyższy zysk.” [Gorynia 1999, s. 536]. Warto więc rozważyć, czy w przypadku producentów rolnych nie jest zasadne przyjmować założenie, że celem działalności jest maksymalizacja zysku. Podobnie uważa Tracy [1997, s. 43], dla którego zorientowanie na maksymalizację zysku jest rozsądnym przybliżeniem rzeczywistości, szczególnie w przypadku większych gospodarstw rolnych, które dostarczają większość produkcji na rynek.

W tym miejscu warto podkreślić pojawiające się często w literaturze rozróżnienie na gospodarstwa rolne zorientowane na rynek, których filozofia działania jest bliska firmom komercyjnym działającym w innych sektorach gospodarki, i tradycyjne gospodarstwa chłopskie, dla których znaczenie dochodu jest z pewnością mniej istotne. Jednym z lepszych opracowań w literaturze podejmujących zagadnienie zmiany funkcji celu przez producentów rolnych w procesie rozwoju sektora rolnego jest niewątpliwie praca Tomczaka [Tomczak 2006]. Wychodząc z założenia silnego uzależnienia kształtu sektora rolnego, a co za tym idzie dominującego w danej gospodarce modelu gospodarstwa rolnego, dokonuje on podziału w ewolucji gospodarki rodzinnej rolnictwa na pięć etapów rozwojowych, przy czym jako kryterium kategoryzacji uznaje udział produkcji towarowej w ogólnej wartości produkcji rolniczej gospodarstw. Kolejne etapy rozwojowe definiuje on następująco:

- etap I, w którym dominują gospodarstwa chłopskie mające charakter nietowarowych lub bardzo nisko towarowych (do 20% produkcji towarowej);

² W odrębności rodzinnych gospodarstw rolnych od modelowych przedsiębiorstw upatruje się zresztą ich siły. Z uwagi na większe możliwości zastępowania kapitału pracą, akceptacji niższych stóp zwrotu czy poszukiwania źródeł zarobku poza rolnictwem, gospodarstwa rodzinne nie upadają tak łatwo jak firmy komercyjne [Gasson Errington 1993, s. 113].

- etap II, któremu kształt nadają gospodarstwa chłopów-rolników, cechujące się niską towarowością (najczęściej towarowość zamyka się w przedziale 30-50%);
- etap III, gdzie dominującą pozycję zajmują gospodarstwa mające charakter średnio towarowy (60-90% produkcji towarowej w ogólnej wartości produkcji rolniczej);
- etap IV, w którym kształt sektora rolnego określają rodzinne farmy handlowe, cechujące się wysoką towarowością (do 100% produkcji towarowej);
- etap V, rozumiany jako ten, w którym najważniejszą rolę odgrywają gospodarstwa (przedsiębiorstwa) agrobiznesowe, mające charakter całkowicie towarowy [Tomczak 2006, ss. 73-74].

Zdaniem Tomczaka [2006, s. 75] wszystkie najważniejsze cechy określające gospodarkę rolną w danym państwie – czyli średnia powierzchnia gospodarstw, wyposażenie techniczne, stosowana agrotechnologia, system obsługi rolnictwa – są determinowane poziomem rozwoju gospodarstw rolnych. Abstrahując od poszerzonej charakterystyki determinant przejścia na kolejny etap rozwoju czy obserwacji historycznych dotyczących zmian w sektorach rolnych analizowanych państw, należy w tym miejscu skupić się na najważniejszym z punktu widzenia rozpatrywanych zagadnień problemie, czyli kształcie funkcji celu właścicieli gospodarstw rolnych. Warto w tym miejscu podkreślić, że zarówno rolnictwo tradycyjne, odpowiadające pierwszym dwóm etapom rozwoju, jak i rolnictwo nowoczesne funkcjonują najczęściej równolegle, gdyż zmiany społeczne z reguły mają charakter procesualny, długotrwały, kumulatywny [Gorlach 2004, ss. 62-3]. Podobnie rzecz ujmuje Tomczak, stwierdzając, że każdy z czterech procesów transformacyjnych, czyli przejścia na wyższy poziom związania z rynkiem, a co za tym idzie wzrostu wydajności pracy w rolnictwie, jest procesem długotrwałym, często trudnym do jednoznacznego zidentyfikowania [Tomczak 2006, s. 74-75].

Niezależnie jednak od trudności wychwycenia tych zmian, można pokusić się o umiejscowienie polskiego sektora rolnego na przedstawionej skali. W opinii Tomczaka [2006, s. 79], którą wyraził w oparciu o informacje pochodzące sprzed wstąpienia Polski do Unii Europejskiej (UE), w Polsce trwał proces przejścia od dominacji rolnictwa rodzinnego (etap III) do rolnictwa farmerskiego (etap IV). Biorąc pod uwagę dynamiczne procesy rozwojowe, do których doszło w ostatnich latach, można pokusić się o stwierdzenie, że w analizowanych w pracy latach 2007-2013 dominacja gospodarstw etapu III i IV stała się faktem. Ma to znaczenie o tyle, że poszerzona charakterystyka powyższych modeli gospodarstw – na którą niestety nie ma miejsca w tej pracy – umożliwiła założenie,

że maksymalizacja zysku stanowi główny cel prowadzenia działalności dla gospodarstw etapu IV i V. W przypadku gospodarstw etapu III jest zaś najistotniejszym celem z kilku współistniejących. Podobny sąd wydaje Górlach [2004, s. 73], który odnosząc się do obecnego stanu sektora rolnego, konstatuje: „celem pracy rolnika przestaje być bezpośrednio zaspokojenie potrzeb żywnościowych jego oraz jego rodziny. Celem staje się teraz sprzedaż jak największej ilości wyprodukowanego artykułu po jak najbardziej korzystnej cenie”.

Konkluzja wynikająca z powyższych rozważań odnośnie stopnia rozwoju sektora rolnego w Polsce, mówiąca o kluczowym znaczeniu dochodów w wyjaśnianiu wszelkich działań podejmowanych przez producentów rolnych w Polsce – a także w pozostałych państwach członkowskich UE – pozostaje w zgodzie z tym, co o motywacjach właścicieli gospodarstw rolnych pisze zdecydowana większość ekonomistów rolnych w Polsce i na świecie. Przykładowo Woś [1996, s. 108], pisząc o celu lub celach strategicznych, stwierdza: „zawsze chodzi o maksymalizację zysku”. Podobne zdanie wyrażają Reisch i Zeddies [1995, s. 19], stwierdzając: „wygospodarowanie maksymalnego zysku jest pierwszoplanowym celem gospodarstwa rolnego”. Za umiejscowieniem kreowania jak najwyższego dochodu na początku listy determinant zachowania producentów rolnych opowiadają się również choćby Rembisz [2013, s. 11] czy Drummond i Goodwin [2004, s. 212].

Zgodę wśród ekonomistów rolnych – w tym przypadku polskich ekonomistów rolnych – co do roli uzyskiwania dochodu w procesach gospodarczych zachodzących w rolnictwie zauważa również Tomczak, który stwierdza [2006, s. 28]: „W literaturze polskiej cel gospodarowania w rodzinnych gospodarstwach rolnych jest definiowany jako osiągnięcie możliwie wysokiego dochodu”. Pomimo jednak jedności co do znaczenia dochodów dla gospodarstw rolnych obserwuje się pewne różnice w sposobie ujęcia założenia o maksymalizacji dochodów przez producenta rolnego. Wydaje się, że najtrafniej ujął istotę maksymalizacji dochodów Rembisz, który posłużył się następującym równaniem [2013, s. 22]:

$$\max_R D = \max_R (C_R * R - N * C_N(R) + S(R)) \quad (1.1)$$

gdzie:

R – wielkość produkcji,

D – dochód producenta rolnego,

C_R – ceny produktów rolnych,

N – zaangażowane czynniki wytwórcze,

C_N – ceny nakładów,

$S(R)$ – saldo dopłat i subwencji oraz zapłaconych podatków.

Formuła równania 1.1 wskazuje wyraźnie, że rolnik w taki sposób podejmuje decyzje odnoszące się do działalności produkcyjnej, by prowadziło to do maksymalizacji uzyskiwanych dochodów. Funkcja celu producenta jest przedstawiona jako różnica pomiędzy uzyskiwanymi przychodami a ponoszonymi kosztami. Takie ujęcie tej funkcji ujawnia, że na wszelkie decyzje produkcyjne właściciela gospodarstwa rolnego największy wpływ ma:

- stosunek uzyskiwanych wyników produkcyjnych do ponoszonych nakładów (R/N);
- relacja cen produktów rolnych do cen nakładów (C_R/C_N);
- saldo dopłat i subwencji oraz zapłaconych podatków ($S(R)$).

Z uwagi na podnoszone w pracy zagadnienia szczególna uwaga poświęcona zostanie ostatniej wielkości, czyli pozarynkowym mechanizmom kreowania dochodów rolnych związanych z prowadzoną polityką rolną oraz polityką fiskalną.

1.2. Polityka wobec sektora rolnego

Poruszając zagadnienie polityki rolnej, należy zastanowić się, jakiego rodzaju podstawy decydują o potrzebie ingerencji państwa w gospodarkę w ogóle. Z punktu widzenia ekonomii klasycznej, będącej wciąż podstawą głównego nurtu ekonomii, rynek doskonale konkurencyjny koordynuje działania wszystkich jego uczestników w ten sposób, że zapewniona jest równowaga konkurencyjna, której efektem jest optymalne wykorzystanie zasobów. Ekonomia klasyczna, pod której kształt fundamenty położył Adam Smith, stała się punktem wyjścia do doktryny leseferyzmu. Zdaniem twórców ekonomii klasycznej, do których zaliczyć należy choćby Jeana Baptiste'a Saya czy Davida Ricardo [Stankiewicz 1998, ss. 162-180], państwo nie powinno ingerować w mechanizm rynkowy. Tylko nieskrępowana konkurencja leży w interesie każdego obywatela [Stiglitz 2004, s. 6].

W wieku XIX uzupełniano i rozwijano dorobek „ojców ekonomii klasycznej”. Szczególne rolę odegrali tu przedstawiciele szkoły matematycznej, do których zaliczyć należy przede wszystkim Leona Walrasa czy Vilferdo Pareto. Ten pierwszy jest twórcą teorii równowagi ogólnej, drugi doprecyzował warunki, jakie muszą być spełnione, by można było stwierdzić, że gospodarka osiągnęła stan idealnej równowagi [Ratajczak Szulc 2014, s. 18]. Znaczący jest w tym względzie również dorobek Alfreda Marshalla, który wraz z innymi przedstawicielami szkoły neoklasycznej doprowadził do powstania – akceptowanego do dziś przez znaczącą część ekonomistów – modelu gospodarki rynkowej. W ramach tego modelu działanie sił rynkowych zawsze prowadzi do równowagi przy pełnym wykorzy-

staniu czynników produkcji i optymalnej alokacji zasobów. Wszelkie zakłócenia mają charakter zewnętrzny, a wśród możliwych źródeł tych zakłóceń wymienia się działa państwa [Ratajczak, Szulc 2014, s. 21].

Wraz ze wzrostem obserwacji podających w wątpliwość zdolność mechanizmów wolnorynkowych do autoregulacji bądź też zwiększających potrzebę urealnienia założeń neoklasycznego modelu gospodarki rynkowej, rosła liczba krytyków leseferyzmu. Spośród szerokiego ich grona, tym, któremu ostatecznie udało się zlikwidować monopol ekonomii neoklasycznej w dziedzinie wyjaśniania zjawisk gospodarczych był niewątpliwie John Maynard Keynes. Pomijając omówienie głównych tez dorobku Keynesa, z punktu widzenia naszych rozważań najważniejsze jest, że jak zauważają Kiryłuk-Dryjska i Baer-Nawrocka [2014, s. 14]: „Keynes położył teoretyczne podstawy pod koncepcje interwencjonizmu państwowego”.

Od czasów publikacji najważniejszych prac Keynesa w latach 30. XX w., niezależnie od rozwoju teorii postulujących oszczędność w określaniu niezbędnych rozmiarów działań państwa, w ekonomii przeważa pogląd o konieczności interwencjonizmu w gospodarce. Oczywiście otwartym pozostaje spór o skalę i instrumenty tej interwencji, niemniej istnieje zgoda co do aktywnej roli państwa.

Spośród szerokiej listy przesłanek interwencji państwa w gospodarce za najważniejsze można uznać te mówiące o różnorodności celów państwa i niesprawnościach rynku. Te pierwsze dotyczą faktu, że nawet jeśli uznać rynki konkurencyjne za zdolne do maksymalizacji efektywności, to społeczeństwa mogą dążyć do innych, alternatywnych celów, takich jak chociażby bezpieczeństwo czy równość szans, które pozostają w sprzeczności z tym, co oferować może optimum Pareto [Schmitz i in. 2010, ss. 56-58].

Druga grupa przesłanek skupia się na odstępstwach rzeczywistości gospodarczej od teoretycznych założeń modeli ekonomicznych i ich konsekwencjach. W literaturze ekonomicznej istnieje wiele – różniących się od siebie najczęściej nieznacznie – list zawodności rynku. Poniżej przedstawiona została opracowana na podstawie listy zaproponowanej przez Hilla [2012, ss. 5-7]:

- występowanie efektów zewnętrznych;
- niepełna informacja;
- istnienie monopolu i innych form niedoskonałej konkurencji;
- słabość i opóźnienia czasowe mechanizmów powrotu do stanu równowagi³.

³ Krytycznie o znaczeniu zawodności rynku jako przesłanek do interwencji państwa w gospodarce pisze Leszek [2010, ss. 9-19].

Zawodności rynku – tu wymienione tylko hasłowo – i wielość możliwych celów stawianych przed gospodarką sprawiają więc, że interwencja państwa jest uzasadniona. Różne przesłanki szczegółowe stoją natomiast za uzasadnieniem poszczególnych polityk sektorowych. W przypadku polityki rolnej zestaw argumentów za włączaniem się państwa w wymianę rynkową jest dość liczny. Poniżej przedstawione zostaną najważniejsze z nich.

Istotnym problemem przy określaniu przesłanek interwencji w rolnictwie jest fakt, że podlegają one znaczącym zmianom w czasie. Innego rodzaju wskazania do ingerencji w sektor rolny podkreślano kilka dekad temu, inne są podkreślane obecnie. Poniżej przedstawiony zostanie szeroki zakres przesłanek, z których znaczna część nie jest już podnoszona współcześnie. Jednocześnie warto zaznaczyć, że w przypadku uzasadniania wprowadzania bądź modernizacji polityki rolnej operuje się tylko pośrednio argumentami odnoszącymi się do teorii ekonomii. W istocie za przesłanki do interwencji uważa się już konkretne konsekwencje gospodarcze przesłanek czysto teoretycznych.

Podstawowym zbiorem przesłanek za koniecznością wsparcia sektora rolnego są te, które zbiorczo nazywane są kwestią rolną bądź też agrarną. Jak trafnie zauważają Czyżewski i Kułyk [2015, s. 320], podejmujący zagadnienie kwestii rolnej, termin ten: „jest w wielu podejściach definiowany szeroko i obejmuje bardzo zróżnicowane procesy cząstkowe, stanowiące przejawy jej występowania”. Zdaniem wspomnianych ekonomistów kwestia rolna dotyka szeregu zjawisk, z których za najważniejsze uznać należy między innymi transformację rolnictwa, wpływ rolnictwa na gospodarkę krajową czy zmiany w podziale nadwyżki ekonomicznej. Szerzej zagadnieniem kwestii rolnej zajmował się między innymi Wilkin, który wyróżnił następujące symptomy kwestii agrarnej:

- niższa, w porównaniu z resztą gospodarki, wydajność pracy w rolnictwie;
- niższa produktywność innych czynników produkcji;
- niedostateczna elastyczność rolnictwa w zakresie struktury produkcji i metod wytwarzania;
- dysparytet dochodów ludności rolniczej i trudniejszy dostęp do zdobyczy socjalnych;
- antagonizmy społeczne między ludnością rolniczą i pozostałymi grupami społecznymi, jak i wewnątrz ludności rolniczej [Wilkin 1986, ss. 13-14].

Kwestia agrarna nie jest zjawiskiem nowym. Formulowana była już w XIX w. W tamtych czasach miała jednak bardziej wydźwięk polityczno-społeczny i dotyczyła narzędzi oraz konsekwencji mocniejszego włączenia chłopstwa w struktury ówczesnych społeczeństw [Roseberry 1993, s. 336]. Zjawiska ją określające, jak i narzędzia jej rozwiązania, zmieniały się więc od tego

czasu wielokrotnie, w różny zresztą sposób w zależności od miejsca, w którym jej temat był podejmowany, co wynika z nierównego rozłożenia geograficznego wzrostu gospodarek.

Dokonując przeglądu literaturowego, można jednak zauważyć, że duża część problemów z nią związanych, które były artykułowane wiele dekad temu, wciąż zachowują ważność. W szczególności dotyczy to ekonomistów zajmujących się kwestią rolną w państwach wysoko rozwiniętych, których problemy dopiero od niedawna dotyczą producentów rolnych w Polsce. Przykładowo, Cochrane [1958, s. 96], poszukując przyczyn niskich dochodów w rolnictwie, wskazuje na brak elastyczności krzywej podaży. Zauważa on również, że postęp technologiczny nie może rozwiązać tego problemu. Johnson z kolei poświęca swe rozważania problemowi niskiej mobilności kapitału zaangażowanego w produkcję rolną. Jego zdaniem, o ile nie ma problemów z jego zaangażowaniem w produkcji rolnej, to możliwości wycofania go są dalece ograniczone [Johnson 1958].

Z uwagi na szeroki zakres tematyczny związany z kwestią rolną można przedstawiać wiele przejawów, z których każdy stanowić będzie przesłankę do podjęcia interwencji. Istnieje obszerna literatura polska i zagraniczna podejmująca ten temat, której pobieżne nawet omówienie stanowić może temat osobnej pracy. Z tego też względu poniżej, korzystając z listy zawartej w pracy Schweikhardta [2000, s. 7], wymieniono tylko kilka wybranych zagadnień stanowiących obecnie najczęściej uzasadnienie wdrażania polityki rolnej,:

- brak elastyczności cenowej funkcji produkcji producentów rolnych, szczególnie w krótkim okresie;
- malejący wzrost popytu na produkty rolne będący konsekwencją malejącego udziału produktów rolnych w wartości wytwarzanej żywności, niskiej elastyczności popytu na żywność i malejącego przyrostu liczby ludności;
- kształt struktur rynkowych sprawiający, że producenci rolni są cenobiorcami;
- zachodzące dynamiczne zmiany technologiczne w sektorze rolnym;
- niska mobilność kapitału zaangażowanego w procesie wytwarzania surowców rolnych.⁴

Często wymienianymi przesłankami do podejmowania interwencji w sektorze rolnym są również efekty zewnętrzne. Jak zauważa Zegar, z uwagi na fakt, że efekty zewnętrzne nie są najczęściej przedmiotem wymiany rynkowej: „Rynek samoistnie prowadzi do wytworzenia w nadmiarze efektów ujemnych oraz

⁴ Poszerzony przegląd zagadnień związanych z kwestią rolną w Polsce i na świecie można znaleźć m.in. w: [Gardner 1992], [Bernstein 2014], [Akram-Lodhi 2013], [Czyżewski Kułyk 2015], [Woś 2010], [Zegar 2010].

w niedoborze efektów dodatnich” [2014, s. 16]. W szczególności dotyczy to środowiskowych efektów zewnętrznych. Internalizacja efektów zewnętrznych wymaga więc administracyjnego wprowadzenia zachęt, tak by decyzje rolników prowadziły do efektów, które powodują modyfikację konwencjonalnego rachunku ekonomicznego. Temat ten poruszany jest szerzej w pracy [Graczyk, Kociszewski 2013].

Dynamiczne zmiany zachodzące obecnie wewnątrz sektora rolnego sprawiają jednak wiele trudności, które czasami mogą wpływać deformująco na wskazywane najczęściej przesłanki interwencji⁵. Dokonując przeglądu współcześnie podnoszonych uzasadnień dla wdrażania polityk rolnych, Hill [2012, ss. 15-30] zwraca uwagę również na następujące zagadnienia:

- duże zróżnicowanie struktury producentów rolnych, gdzie obok przedsiębiorstw agrobiznesu funkcjonują małe gospodarstwa rodzinne;
- kwestia własności czynników produkcji, w szczególności ziemi;
- efekty zewnętrzne związane z dużym popytem sektora rolnego na zasoby wodne;
- wysoka zmienność wyników ekonomicznych producentów rolnych wynikająca z natury krzywych popytu i podaży na surowce rolne;
- kwestia akumulacji i wykorzystania kapitału w różnych okresach cyklu koniunkturalnego;
- zagadnienie pogoni za rentą.

W szczególności to ostatnie zagadnienie jest w ostatnich latach szczególnie często podejmowane przez ekonomistów rolnych. Jak zauważają Czyżewski i Kułyk [2014, s. 9], korygowanie mechanizmu rynkowego w rolnictwie jest obecnie stałym elementem interwencjonizmu państwa w gospodarce, co doprowadziło do paradoksu rozwoju polegającego na wzroście poziomu finansowania rolnictwa wraz z rozwojem gospodarczym. Tymczasem, jak dowodzą Olper i in. [2013, s. 28-29] wzrost subsydiowania rolnictwa może być lepiej tłumaczony na gruncie teorii wyboru publicznego niż wzrostem znaczenia przesłanek do interwencji. Po przebadaniu 74 krajów dowiedziono, że istotny wpływ na wzrost protekcji rolnictwa ma przejście na system demokratyczny, który z samej swej istoty wspiera efektywność wybranych grup interesów. Na wzrost wydatków na rolnictwo wpływ ma też mechanizm zwany przeciążeniem demokratycznym, polegający na: „mnożeniu wobec państwa coraz to nowych żądań dotyczących wzrostu płac, subsydiów, ochrony przed konkurencją i tym podobnych działań

⁵ Innym interesującym aspektem niedopasowania polityki do rozwiązania problemu kwestii rolnej jest problem właściwej oceny stopnia występowania problemów składających się na kwestię rolną. Zagadnienie to porusza Wise [2005].

interwencyjnych” [Kulawik i in. 2014, s.10]. Jako inną, nieodnoszącą się do istoty kwestii rolnej przyczynę wzrostu subsydiowania rolnictwa, poza immanentnymi cechami systemu demokratycznego, podaje się też wzrost potencjału finansowego państw [Kulawik i in. 2014, s. 11].

Wnioski dotyczące procesów związanych z wpływaniem grup interesu na regulacje dotyczące sytuacji dochodowej określonych grup społecznych zastosować można również w przypadku badań nad obciążeniem podatkowym rolnictwa. Polityka fiskalna może być – i najczęściej jest – elementem polityki państwa wobec sektora rolnego. Dotyczy to w szczególności sytuacji producentów rolnych w Unii Europejskiej, gdzie autonomia narodowa w zakresie polityki podatkowej może być źródłem istotnych przewag konkurencyjnych między sektorami rolnymi poszczególnych państw członkowskich UE.

Systemy podatkowe obowiązujące w państwach członkowskich UE są obecnie mocno zróżnicowane i niestabilne. Różnice w stawkach podatków dochodowych przedstawia m.in. Księżyk [2008, ss. 26-28]. Przykładowo w Polsce wdrożono szereg instrumentów podatkowych ustanawiających preferencję podatkową wobec rolnictwa. Szeroką ich listę wymienia Zabłocki [2014]. Ministerstwo finansów obliczyło wartość preferencji podatkowych wobec rolnictwa w roku 2010 na 7,8 miliarda złotych⁶. Dla porównania preferencje te wobec reszty gospodarki wyniosły 11 miliardów złotych [Preferencje... 2010, s. 21]. Problematyka ta jest tutaj tylko zasygnalizowana, bez poruszania teoretycznych aspektów tworzenia i funkcjonowania systemów podatkowych w gospodarce.

1.3. Polityka rolna w Unii Europejskiej

Przywódcy państw, które od początku lat 50. zabiegały o ściślejszą integrację gospodarczą, co ostatecznie doprowadziło do podpisania traktatów rzymskich i ustanowienia Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG), byli zgodni co do konieczności interwencji państwa w procesy zachodzące w rolnictwie. Polityka rolna jest zresztą historycznie pierwszą polityką wspólnotową. Wdrażana jest od 1962 r., a datę jej pełnej implementacji datuje się na rok 1968 [Adamowicz 2008, s. 26]. Cele stawiane przed przyszłą Wspólną Polityką Rolną (WPR) zostały zapisane już w samym Traktacie ustanawiającym Wspólnotę Europejską. W artykule 33 tego Traktatu stwierdzono, że [Traktat 2006]: „1. Celami wspólnej polityki rolnej są:

⁶ Dodatkowo, rolnictwo było wspierane przez 1,9 mld zł preferencji funkcjonujących w podatkach lokalnych [Preferencje... 2010, s. 20].

- a) zwiększenie wydajności rolnictwa przez wspieranie postępu technicznego, racjonalny rozwój produkcji rolnej, jak również optymalne wykorzystanie czynników produkcji, zwłaszcza siły roboczej;
- b) zapewnienie w ten sposób odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, zwłaszcza przez podniesienie indywidualnego dochodu osób pracujących w rolnictwie;
- c) stabilizacja rynków;
- d) zagwarantowanie bezpieczeństwa dostaw;
- e) zapewnienie rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów.

2. Przy ustalaniu wspólnej polityki rolnej i specjalnych środków służących jej realizacji uwzględnia się:

- a) szczególny charakter gospodarki rolnej, wynikający ze struktury społecznej rolnictwa oraz z różnic strukturalnych i przyrodniczych między poszczególnymi regionami rolniczymi;
- b) potrzebę stopniowego wprowadzania odpowiednich środków dostosowawczych;
- c) fakt, że w Państwach Członkowskich rolnictwo jest sektorem ściśle powiązanym z całą gospodarką”.

Przedstawiony powyżej zapis obowiązuje do dzisiaj, aczkolwiek sposób realizacji tych zadań, jak i nacisk położony na poszczególne cele podlegał w ciągu ponad 50 lat funkcjonowania WPR znacznym zmianom.

Odmienność problemów, jakie dotykały sektor rolny i całą gospodarkę państw tworzących EWG sprawiała, że w swych początkach WPR realizowało cele przed nią stawiane, korzystając z zupełnie innego instrumentarium. WPR składała się wyłącznie z instrumentów interwencji rynkowej. Najistotniejszym w tamtych czasach problemem był brak samowystarczalności żywnościowej. To wraz z wciąż niestabilną sytuacją geopolityczną wymagało podjęcia radykalnych działań. Wzrost produkcji rolnej mogący zapewnić państwom EWG bezpieczeństwo żywnościowe postanowiono osiągnąć poprzez wsparcie finansowe producentów rolnych. Dwa główne instrumenty wsparcia rolników to zastosowanie barier i wysokich opłat celnych na zewnętrznych granicach EWG oraz poprzez ustanowienie ceny docelowej na wybrane artykuły rolne. Przy czym należy pamiętać, że co do zasady rolnictwo zostało włączone w ogólne zasady wolnego handlu i konkurencji [Krzyżanowski 2015, s. 18]. Stąd wpływ na ceny odbywał się poprzez uruchamianie interwencyjnego skupu nadwyżek, gdy poziom cen rynkowych ustalał się poniżej określonych uprzednio cen docelowych⁷.

⁷ Termin cena docelowa stosowany jest tu zbiorczo w miejsce nazw szczegółowych odnoszących się do systemu gwarantowania cen na rynkach rolnych, takich jak cena interwencyjna, cena podstawowa czy cena referencyjna

Znaczenie problemów związanych z niewystarczającym bezpieczeństwem żywnościowym sprawiało, że w początkowym okresie funkcjonowania WPR koncentrowano się wyłącznie na instrumentach wspierających wzrost poziomu produkcji. Nie realizowano w tym czasie żadnych polityk strukturalnych [Kiry-luk-Dryjska, Baer-Nawrocka 2014, s. 40]. Pojawiły się one dopiero pod koniec lat 60. Wzrost ilości i znaczenia instrumentów oddziaływania na strukturę sektora rolnego miał być udziałem niezrealizowanego ostatecznie Planu Mansholta, który został opracowany w 1969 roku. Przewidywał on między innymi wypełnienie wybranych celów polityki strukturalnej, takich jak ograniczenie zatrudnienia w rolnictwie czy zmniejszenie ogólnej powierzchni użytków rolnych w UE [A new common... 1972]. Choć niewdrożona, reforma ta zapowiadała kierunek przyszłych zmian we WPR, polegających na stopniowym ograniczaniu roli instrumentów regulacji rynkowej. Szerzej o planie Mansholta pisze między innymi [Wigier 1995].

Model wspierania rolnictwa poprzez ingerencję w ceny rynkowe z jednej strony zapewnił bezpieczeństwo żywnościowe krajom EWG, a także zapewnił stabilizację rynków, z drugiej jednak po pewnym czasie doprowadził do znaczącej nadprodukcji, a także spowodował wzrost wydatków na cele produkcji rolniczej. Z czasem problemy te stawały się na tyle uciążliwe dla finansów Wspólnoty, że zaczęto poszukiwania sposobów ich rozwiązania. Dotyczy to przede wszystkim lat 70. i głównie 80. XX w. Zdaniem Przygodzkiej [2006, ss. 106-116], która dokonała wyróżnienia siedmiu okresów w historii WPR od jej początków do pierwszych lat XXI w., na początek lat 70. przypada początek okresu braku równowagi między podażą a popytem na surowce rolne. Z kolei okres przypadający na lata 1975-1984 to wzrastający protekcjonizm rolny, nowe akcenty strukturalne i początek działań na rzecz zmniejszenia nadwyżek produkcji rolniczej.

Skala problemów związanych z nadprodukcją żywności wewnątrz Wspólnot Europejskich i wzrostem kosztów związanych z polityką rolną drastycznie wzrosła w latach 80. Brak konsensusu co do skali i kształtu kompleksowej reformy owocował szeregiem drobnych reform mających na celu ograniczenie powstawania kłopotliwych nadwyżek produkcji [Rowiński 2004].

Ten stan rzeczy zmienił się wraz z wprowadzonymi w maju 1992 roku zmianami, których całość zwana jest reformą MacSharry'ego. Jej wdrożenie było wymuszone przez dwa kluczowe czynniki. Pierwszy z nich to narastające koszty prowadzenia polityki rolnej. Z uwagi na drastyczny wzrost wydatków ponoszonych przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej już w lutym 1988 r. zwołano specjalne „kryzysowe” posiedzenie Rady Europejskiej po-

święcone problemom rosnących kosztów polityki rolnej [Hill 2012, s. 122]. Drugi czynnik związany był z koniecznością dostosowania WPR do nowych uwarunkowań zewnętrznych, jakie były konsekwencją ustaleń negocjowanych w ramach Rundy Urugwajskiej GATT [Adamowicz 2008, s. 27].

Reforma MacSharry'ego wprowadziła rewolucyjną zmianę zarówno głównych celów, jak i instrumentarium WPR. Przeniesiono główny nacisk z produkcyjnych na ogólnospołeczne funkcje rolnictwa, a zamiast wzrostu produktywności rolnictwa za cel postawiono wzrost konkurencyjności [Kiry-luk-Dryjska, Baer-Nawrocka 2014]. Poza znaczącym obniżeniem cen interwencyjnych, w szczególności zbóż, wprowadzono instrumenty mające na celu zmniejszenie wykorzystania czynników produkcji, takich jak ziemia (odłogowanie dla odpowiednio dużych producentów) czy praca (wcześniejsze emerytury). Spadek dochodów rolniczych wynikający z obniżenia cen obowiązujących na unijnych rynkach rolnych zrekompensowano wprowadzeniem dopłat bezpośrednich, nazywanych wówczas płatnościami wyrównawczymi lub kompensacyjnymi. Wraz z przeprowadzeniem reformy MacSharry'ego WPR rozpoczęła bezpośrednie wspieranie dochodów rolniczych, zamiast uprzednio stosowanej metody wspierania dochodów poprzez interwencje na rynkach rolnych [Krzyżanowski 2015, s. 22]. Reforma ta wyznaczyła kierunek zmian w unijnej polityce rolnej na kolejne lata. Zdaniem Skrzypczyńskiej [2010, s. 81] decyzja o podjęciu tej reformy była jedną z najważniejszych w historii WPR. W wyniku jej wprowadzenia zakończono politykę ścisłego protekcjonizmu wobec wspólnotowych rynków rolnych, co w konsekwencji pozwoliło na zakończenie negocjacji rolnych w ramach Rundy Urugwajskiej GATT. Szczegółowo zmiany wprowadzane w ramach reformy MacSharry'ego opisuje między innymi Ackrill [2000].

Kontynuacją zmian rozpoczętych wraz z wdrożeniem reformy MacSharry'ego, był pakiet reform ogłoszony w roku 1997 na szczycie Rady Unii Europejskiej w Luksemburgu, nazwany Agenda 2000. Do celów Agendy 2000 zaliczyć należy: wzmocnienie orientacji prorolniczej, dbałość o zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, stabilizację dochodów producentów rolnych, czy cele środowiskowe. W ich wyniku wyodrębniono dwa filary unijnej polityki rolnej:

- I filar, odpowiadający za interwencję rynkową oraz dopłaty bezpośrednie;
- II filar, odnoszący się do polityki rozwoju obszarów wiejskich.

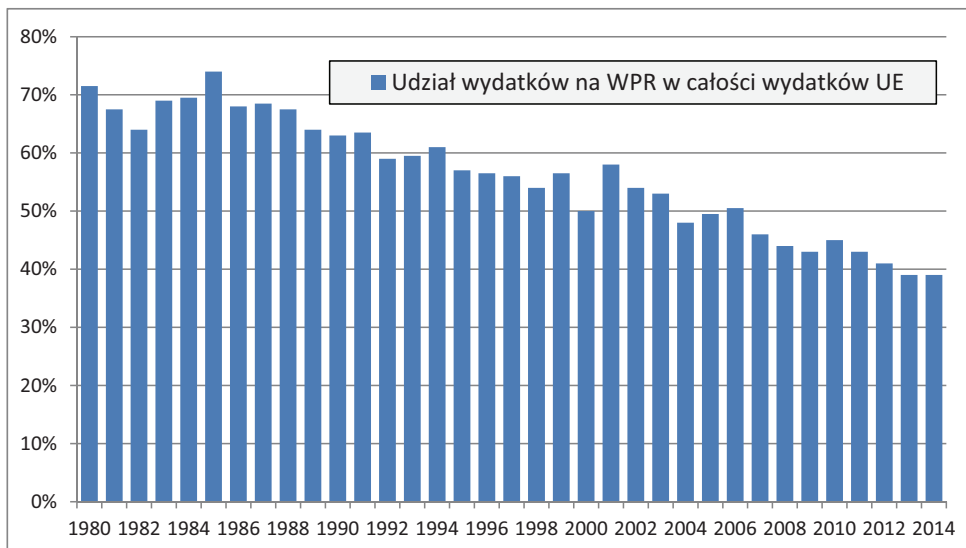
W ramach Agendy 2000 zatwierdzono również plany finansowe na lata 2000-2006 [Tomczak 2009, s. 44]. Konsekwencją Agendy 2000 było kolejne dostosowanie unijnych cen rolnych do poziomu zbliżonego do tego, jaki noto-

wany jest na rynkach światowych. Wprowadzono wymóg przestrzegania warunków środowiskowych dla producentów otrzymujących pomoc z funduszy unijnych, a także wzmocniono działania na rzecz środowiska naturalnego i rozwoju obszarów wiejskich [Massot 2015].

Również kolejne modyfikacje WPR zwiększały nacisk na politykę rolno-środowiskową oraz rozwoju obszarów wiejskich. Była to tak zwana reforma luksemburska z roku 2003 oraz będąca jej kontynuacją reforma z roku 2008, nazywana najczęściej Health Check. Na mocy pierwszej z wymienionych, wprowadzając System Jednolitej Płatności, przeprowadzono *decoupling* płatności bezpośrednich, czyli oddzielenie ich od struktury i skali prowadzonej produkcji. Wprowadzono także obowiązkową dla wszystkich krajów członkowskich zasadę modulacji, czyli redukcji udzielanych płatności i przekazanie zaoszczędzonych środków na rozwój obszarów wiejskich. Trzecią zmianą było uzależnienie otrzymania płatności przez producentów rolnych od spełnienia określonych standardów dotyczących: ochrony środowiska naturalnego, identyfikacji i rejestracji zwierząt, dobrostanu zwierząt oraz zdrowia publicznego, zdrowotności roślin i zwierząt (tzw. *cross-compliance*) [Judzińska, Łopaciuk 2011, ss.10-11].

W ramach reformy Health Check przeprowadzono zmiany mające na celu takie uelastycznienie zasad interwencji publicznej i kontroli podaży, by nie ograniczały one zdolności rolników do reagowania na sygnały rynkowe. Ograniczono m.in. znaczenie instrumentów interwencji na rynkach rolnych, w szczególności rynków mleka i cukru, na których interwencja rynkowa była szczególnie silna. Warto zaznaczyć, że każda kolejna reforma wpływała na zmniejszenie roli polityki rolnej w ogóle wydatków ponoszonych ze środków budżetowych UE. Ilustrują to dane zawarte na wykresie 1.1.

Wykres 1.1. Udział rocznych wydatków na Wspólną Politykę Rolną w ogóle wydatków z budżetu UE w cenach stałych z 2011 r. w latach 1980-2014 (w %)

Źródło: CAP expenditure: European Commission, DG Agriculture and Rural Development (Financial Report). EU expenditure: European Commission, DG BUDG-2008 EU Budget Financial Report for 1980-1999, DG BUDG-2015 EU Budget Financial Report from 2000.

Powyżej przedstawiono w wielkim skrócie ewolucję WPR. Pozwoli ona na lepsze zrozumienie celów oraz instrumentarium polityki rolnej, jaka stosowana była w latach, na których skupiona jest analiza, czyli lat 2007-2013. Należy jednak pamiętać, że obraz bardzo zmieniającej się WPR na drodze od wspierania dochodów i produkcji rolniczej przez podkreślanie celów strukturalnych, a następnie konkurencyjności sektora rolnego do polityki skoncentrowanej na stabilizacji dochodów i sektora rolnego oraz mocno skoncentrowanej na celach środowiskowych nie jest jedynym. Interesującą analizę zmian we WPR w ostatnich dekadach przedstawia m.in. Kosior [2015]. Dokonuje on analizy zmian we WPR pod kątem dominującego paradygmatu, na którym bazowała ona w różnych stadiach swojego rozwoju. Zauważa, że w pierwszych dekadach istnienia WPR dominującym paradygmatem formującym jej kształt był produktywizm (nacisk na zwiększanie produktywności rolnictwa oraz poziomu produkcji rolnej). Jednym ze skutków oparcia się o ten paradygmat była rosnąca degradacja środowiska naturalnego. W kolejnych latach w opozycji do produktywizmu zaczęto opierać się na paradygmacie postproduktywizmu, co oznacza wdrażanie instrumentów mających na celu ograniczenie interwencji państwa oraz motywowanie i nagradzanie za działania przyjazne dla środowiska naturalnego [Burton, Wilson 2012]. W swej analizie Kosior wysnuwa tezę, że pomimo wielości przeprowadzonych

zmian tak w zakresie celów szczegółowych, jak i stosowanego instrumentarium oraz pojawienia się paradygmatu postproduktywizmu: „obecnie paradygmat produktywizmu występuje w nowych odsłonach i ma się dobrze” [Kosior 2015, s. 43]. Postuluje on również, że szeroko wykorzystywana w dyskursie publicznym retoryka dóbr publicznych stała się tylko wygodnym źródłem legitymizowania wysokich wydatków związanych z polityką rolną. Podobne zdanie na temat pozornej tylko zmiany paradygmatu WPR wyraża Rieger [2005].

1.4. Podsumowanie

Przedstawione w niniejszym rozdziale teoretyczne ujęcie mechanizmów tworzenia dochodów w rolnictwie, a także kreowania polityki wobec rolnictwa i gospodarki żywnościowej stały się podstawą do przedstawienia przesłanek, jakie stały za wdrożeniem Wspólnej Polityki Rolnej w Unii Europejskiej. Dokonano też prezentacji krótkiego rysu historycznego dotyczącego zmian Wspólnej Polityki Rolnej, a także ewolucji celów przed nią stawianych. Celem umieszczenia tych wszystkich części było ułatwienie czytelnikowi zrozumienia mechanizmów stojących za i celów stawianych przed transferem środków publicznych od podatników i konsumentów do producentów rolnych. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że samodzielna ocena działań realizowanych przez Wspólną Politykę Rolną będzie prostsza po lekturze odniesień do teorii ekonomii.

2. Transfery środków publicznych do sektora rolnego w Unii Europejskiej

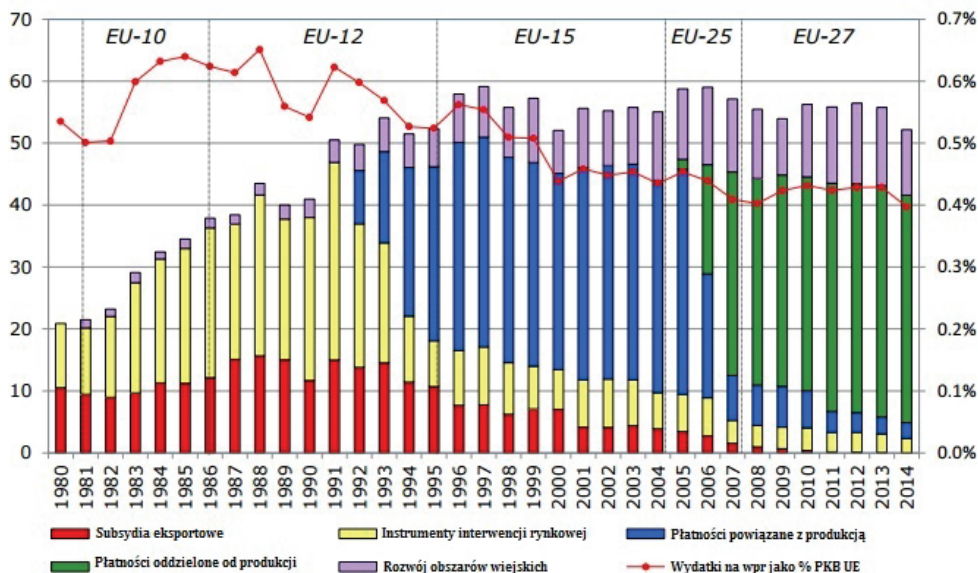
W tej części pracy przedstawiony zostanie kierunek i skala transferów, jakie trafiają do sektora rolnego Unii Europejskiej w wyniku funkcjonowania Wspólnej Polityki Rolnej oraz pozostałych elementów kreowania polityki wobec sektora rolnego. Z uwagi na cele stawiane przed niniejszym opracowaniem poszczególne instrumenty stosowane w ramach WPR nie będą szczegółowo opisywane. Główny nacisk położony jest tutaj na określenie skali środków związanych z ich stosowaniem. Poza instrumentami WPR podjęto też zagadnienie tych instrumentów wpływu państwa na producentów rolnych, które pozostają w gestii państw członkowskich. Przy czym nie podejmowano tu problematyki tych instrumentów, które – choć są *de facto* elementem transferu środków do producentów rolnych – należą raczej do elementów polityki społecznej. W polskich realiach jest to Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. Przedstawienie najważniejszych kanałów transferu środków do sektora rolnego w analizowanych latach podsumowane zostanie prezentacją zmian w syntetycznym mierniku PSE (Producer Support Estimate) dla Unii Europejskiej.

2.1. Płatności bezpośrednie

Płatności bezpośrednie stanowią obecnie główny kanał transferu środków publicznych do rolnictwa. Stały się one częścią WPR po reformie MacSharry'ego, gdy jako płatności wyrównawcze miały za zadanie zrekompensować producentom rolnym spadek dochodu będący konsekwencją obniżenia administracyjnie ustalanych cen docelowych na rynkach rolnych. Rola płatności bezpośrednich rosła wraz z kolejnymi reformami WPR, gdy stopniowo zastępowały dotychczasowe, mniej efektywne formy wsparcia dochodów rolniczych. W szczególności dotyczy to reformy luksemburskiej, na mocy której wdrożono system płatności jednolitej. Postanowiono wówczas zerwać z powiązaniem wysokości subsydiów z rodzajem i skalą prowadzonej przez rolnika produkcji (*decoupling*). Możliwość otrzymania płatności przestała się wiązać z koniecznością prowadzenia produkcji. Miało to na celu poprawę alokacji zasobów produkcyjnych oraz zwiększenie orientacji prorynkowej producentów rolnych. Same płatności miały zaś gwarantować producentom rolnym utrzymanie dochodów na poziomie zbliżonym do parytetowego [Żmija 2011, s. 194]. Ich wprowadzenie było również podyktowane negocjacjami dotyczącymi liberalizacji handlu artykułami rolnymi prowadzonymi w ramach WTO. Reforma luksemburska oprócz *decouplingu* płatności wprowadziła także zasadę modulacji oraz *cross-compliance*.

Z uwagi na duże znaczenie płatności bezpośrednich w polityce rolnej UE, a także stosowanie ich w ramach polityk innych państw wysoko rozwiniętych (np. USA), są one częstym przedmiotem badań ekonomistów. W szczególności często poddawana jest weryfikacji hipoteza podkreślana przez wielu polityków zajmujących się polityką rolną, mówiąca o braku wpływu płatności oddzielonych od produkcji na decyzje produkcyjne rolników. Wyniki badań są w tym względzie niejednoznaczne. Przykładowo Weber i Key [2012] na przykładzie płatności tego typu udzielanej amerykańskim farmerom wykazali brak wpływu płatności na decyzje produkcyjne. Törmä i Lehtonen [2009] wskazali, że płatności bezpośrednie prowadzą do zmniejszenia produkcji, zaś Kzauskas i inni [2014] udowodnili coś wręcz przeciwnego. Przegląd badań dotyczących wpływu wdrożenia płatności oddzielonych od produkcji na decyzje producentów rolnych można znaleźć w [Kulawik i in. 2014, ss. 40-43].

Wykres 2.1. Wydatki ponoszone w ramach Wspólnej Polityki Rolnej w cenach stałych z 2011 r. w miliardach euro (skala lewa) i jako odsetek PKB UE (skala prawa)

Źródło: [http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/graphs/graph2_en.pdf 10.09.2015].

Udział płatności bezpośrednich w ogóle wydatków ponoszonych w ramach WPR przedstawiono na wykresie 2.1. Niebieskie (płatności związane z produkcją) i zielone (oddzielone od produkcji) kolumny przedstawiają wolumen środków przeznaczanych na ich wypłatę w kolejnych latach. W roku 2012 środki przeznaczane na płatności bezpośrednie wyniosły 40,9 miliardów euro

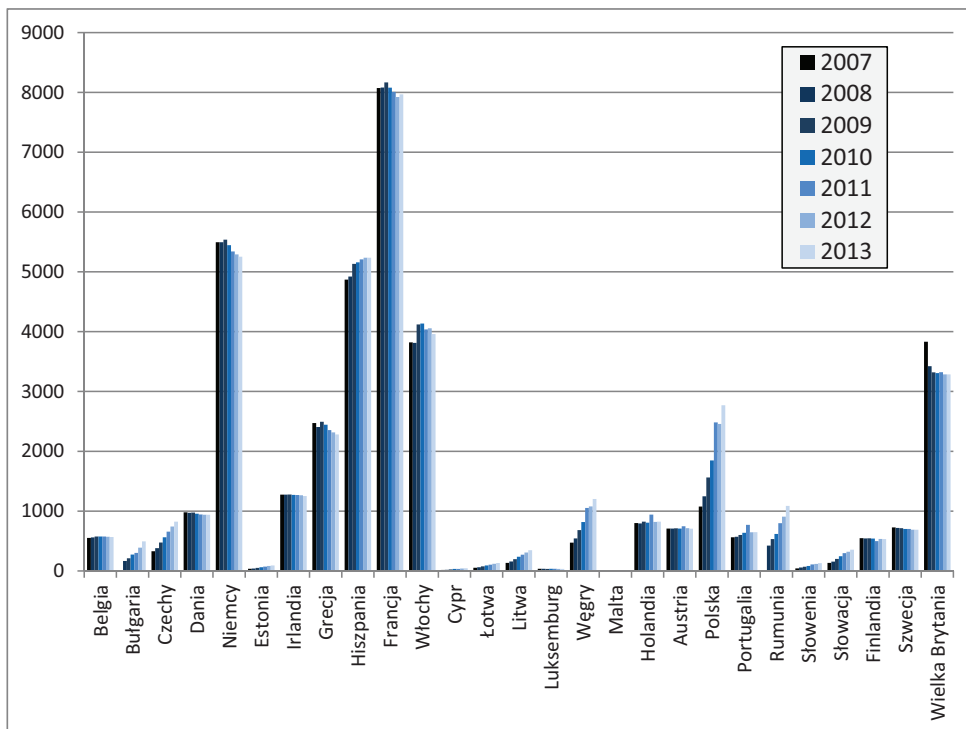
i stanowiły 70% ogółu środków przeznaczanych na realizację WPR. W 92% były to płatności oddzielone od produkcji [Raport on the... 2013, s. 3].

W omawianym okresie w Unii Europejskiej stosowane były dwa systemy określania wysokości płatności: system płatności jednolitej (SPS – Single Payment Scheme) oraz system jednolitej płatności obszarowej (SAPS – Single Area Payment Scheme). W ramach systemu płatności jednolitej, który po reformie z 2003 r. zastąpił dużą liczbę wcześniejszych płatności powiązanych z różnymi rodzajami produkcji, uznaje się powierzchnię gruntów za podstawowy miernik służący ustaleniu wysokości płatności. Wyróżnia się trzy modele płatności SPS: historyczny (płatność w oparciu o zindywidualizowane wartości referencyjne), regionalny (płatność w oparciu o wartości referencyjne dla danego regionu), hybrydowy (połączenie dwóch poprzednich). System SAPS, który przyjęty został przez państwa przystępujące do UE w roku 2004 i późniejszym⁸, to uproszczony system płatności bezpośrednich, w którym nie występują specjalne uprawnienia do płatności.

Na wykresie 2.2 zawarto dane odnoszące się do sumy środków przekazanych producentom rolnym w ramach płatności bezpośrednich ze środków Europejskiego Funduszu Gwarancji Rolnej (EFGR). Największa suma środków, równa około 8 miliardów euro rocznie, trafia do rolników francuskich. Płatności dla Francji stanowiły średnio w analizowanych latach ponad 20% wszystkich płatności. Kolejne pod względem wartości strumienie transferów dotyczyły Niemiec (5,4 miliardów euro rocznie; 13,5% ogółu płatności), Hiszpanii (5 miliardów euro; 12,8%) oraz Włoch (3,9 miliardów euro; 10%). Warto również odnotować postępujący wzrost środków otrzymywanych przez producentów z nowych państw członkowskich, co jest konsekwencją przyjęcia zasady phasing-in, czyli stopniowego dochodzenia do pełnego poziomu płatności bezpośrednich. Należy pamiętać, że w przypadku nowych państw członkowskich środki EFGR w pierwszych latach członkostwa w UE były uzupełniane przez krajowe środki, które zwiększały wartość wypłacanych świadczeń.

⁸ Wyjątek stanowiły Malta, Słowenia i Chorwacja.

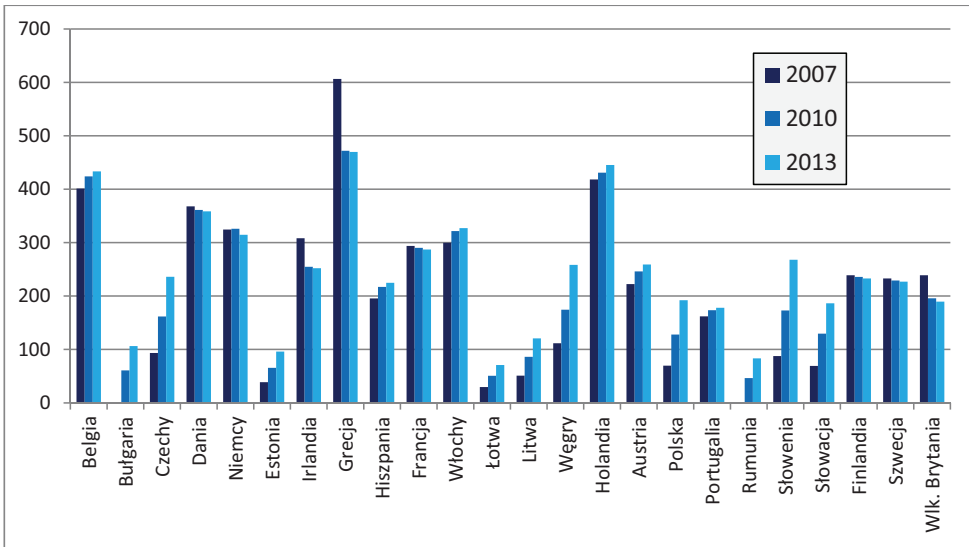
Wykres 2.2. Suma środków przekazanych producentom rolnym w ramach płatności bezpośrednich w państwach UE w latach 2007-2013 (w mln euro)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EAGF Financial reports.

Odnosząc dane zawarte na wykresie 2.2. do powierzchni użytków rolnych w poszczególnych krajach UE, otrzymujemy informacje o wartości środków przekazanych w ramach płatności bezpośrednich na 1 ha powierzchni użytków rolnych, które przedstawiono na wykresie 2.3. Porównując dane dla roku 2013, odnotować należy, że najwyższa wartość dotyczy w tym przypadku Grecji (470 euro/ha), Holandii (445 euro/ha) oraz Belgii (433 euro/ha). Spośród państw, które przystąpiły do UE w roku 2004 lub później najwyższy stosunek środków wypłaconych z EFGR do powierzchni użytków rolnych dotyczy Słowenii (268 euro/ha) oraz Węgry (258 euro/ha).

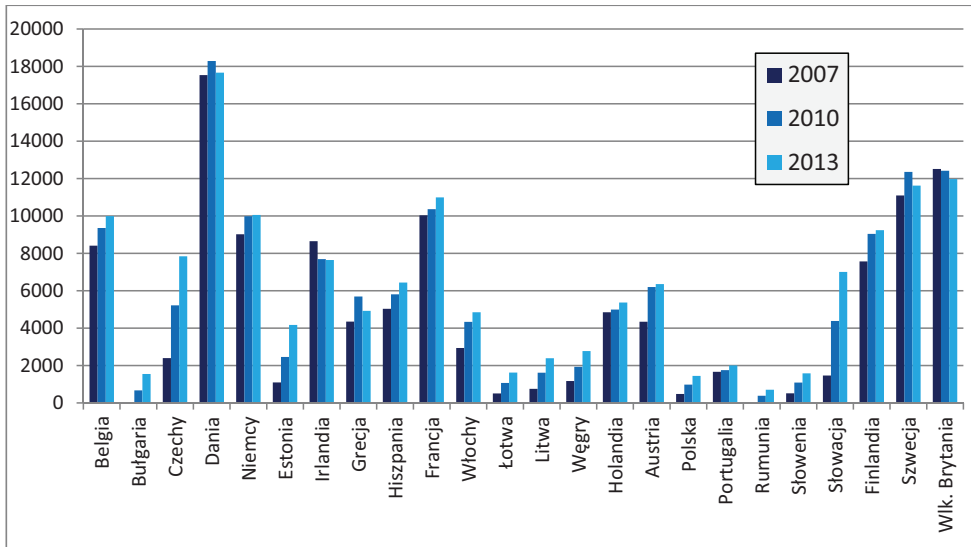
Wykres 2.3. Wartość środków przekazanych producentom rolnym w ramach płatności bezpośrednich w wybranych państwach UE na 1 hektar użytków rolnych w latach 2007, 2010 i 2013 (w euro)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EAGF Financial reports i Eurostatu.

Znacznie mniej korzystnie dla nowych państw członkowskich wyglądają dane zawarte w tabeli 2.4, które przedstawiają wartość środków wypłacaną z EFGR w ramach płatności bezpośrednich przypadającą na zasób siły roboczej zaangażowanej w sektorze rolnym wyrażoną w AWU, czyli rocznej jednostki pracy będącej ekwiwalentem czasu przepracowanego przez 1 osobę pełnozatrudnioną w ciągu roku. Zróżnicowanie wartości wypłacanych płatności przypadających na osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie należy uznać za bardzo duże. W roku 2013 wartość płatności na AWU w Polsce (1444 euro) stanowiła zaledwie 8% takiej płatności w Danii (17 663 euro) czy 14% płatności w Niemczech (10 050 euro). Podobnie niska wartość płatności na AWU w rolnictwie występowała również na Łotwie (1.619 euro), w Bułgarii (1544 euro) i Rumunii (700 euro). Stwierdzenie występowania dużych różnic nie oznacza automatycznie postulatu do ich wyrównywania. Należy bowiem pamiętać, że jak zauważają Hamulczuk i Rembisz [2009, s. 44]: „wielkość transferów bezpośrednich dla rolnictwa powinna uwzględniać relacje pomiędzy poziomem dochodów w rolnictwie i poziomem dochodów w działach pozarolniczych poszczególnych krajów członkowskich”. Warto również odnotować, że jedynymi państwami „nowej” Unii, w których stosunek płatności do zasobów pracy pozostaje na względnie wysokim poziomie, są Czechy i Słowacja, czyli państwa o całkowicie odmiennej od polskiej strukturze rolnej, w których znaczna część gospodarstw rolnych to duże powierzchniowo przedsiębiorstwa agrobiznesu.

Wykres 2.4. Wartość środków przekazanych producentom rolnym w ramach płatności bezpośrednich w wybranych państwach UE na 1 AWU w latach 2007, 2010 i 2013 (w euro)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EAGF Financial reports i Eurostatu.

2.2. Rozwój obszarów wiejskich

Pomimo wspomnianego w rozdziale 1. faktu, że elementy polityki strukturalnej obecnie były we Wspólnej Polityce Rolnej już w latach 80., to polityka rozwoju obszarów wiejskich w kształcie, w jakim była realizowana w latach 2007-2013, jest zjawiskiem względnie nowym. Genezy tej polityki należy poszukiwać w trakcie negocjacji nad kształtem pakietu reform, który znany jest obecnie pod nazwą Agenda 2000. To wraz z wdrożeniem w życie Agendy 2000 zwiększyło się znaczenie programów, których celem jest rozwoju obszarów wiejskich, a samą politykę rozwoju obszarów wiejskich zaczęto powszechnie określać jako II filar WPR, co odzwierciedlało zmianę sposobu myślenia o całej WPR. Do osiągnięć Agendy 2000 zalicza się też skoordynowanie polityki wobec obszarów wiejskich poprzez ujęcie jej w pojedynczych ramach prawnych [Krzyżanowski 2015, s. 154].

W przypadku polityki rozwoju obszarów wiejskich brak jest homogeniczności odnoszącej się do instrumentarium czy stawek płatności na terenie całej UE. Wynika to z różnorodności problemów, jakie dotyczą obszary wiejskie i rolnictwo w poszczególnych państwach członkowskich i konieczności dopasowania realizowanych w ramach polityki zadań pod konkretne, różnorodne cele. Konstrukcja krajowych programów podlegała niemniej pewnym obostrze-

niom. Przede wszystkim narzucony został jednolity zakres możliwych do realizacji programów. Ponadto określono minimalny udział środków przeznaczanych na poszczególne grupy działań. Państwo członkowskie nie mogło przeznaczyć mniej niż 10% środków na oś 1, zatytułowaną „Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego”. Dziesięcioprocentowy próg dotyczył też osi 3 „Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej”. Dla osi 2 „Poprawa środowiska naturalnego i obszarów wiejskich” próg wynosił 25%. Dodatkowo na działania związane z programem Leader należało przeznaczyć nie mniej niż 2,5% [Rowiński 2010, s. 21].

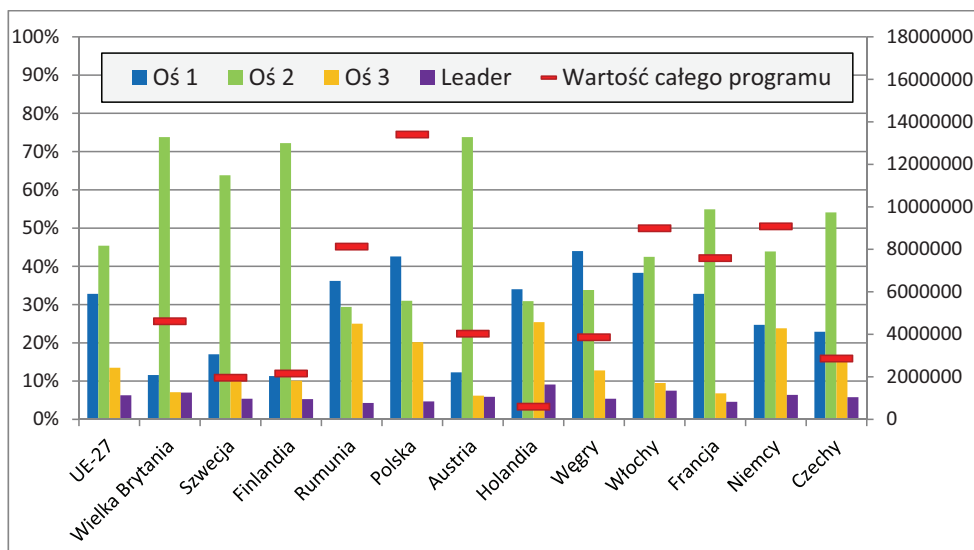
Sformułowane zostały generalnie określone cele działań podejmowanych w ramach poszczególnych osi. W przypadku osi 1, mowa jest o rozwoju silnego i dynamicznego sektora rolno-spożywczego w Europie. Podkreślono również działania dotyczące transferu wiedzy, modernizacji, innowacji i jakości. W ramach tej osi można było realizować zadania związane między innymi z restrukturyzacją i modernizacją sektora rolniczego, poprawą integracji produkcyjnego łańcucha rolno-spożywczego czy rozwoju nowych rynków zbytu produktów rolnych i leśnych. Oś 2. to działania związane ze wspieraniem różnorodności biologicznej, ochrony i rozwoju systemów rolnictwa i leśnictwa oraz tradycyjnych krajobrazów wiejskich o wysokich wartościach przyrodniczych. Natomiast oś 3. dotyczyła różnicowania gospodarki wiejskiej i poprawy jakości życia na obszarach wiejskich, a także wspierania tworzenia możliwości zatrudnienia i warunków rozwoju na obszarach wiejskich [Decyzja Rady... 2006].

Na wykresie 2.5. przedstawiono rozlokowanie środków pomiędzy poszczególne osie dla wybranych państw UE. Sumując wszystkie programy krajowe, średnio dla całej UE największa ilość środków ulokowana została w osi 2. Łącznie było to 43,629 miliardów euro (45,4% wartości całego programu) dla całego okresu 2007-2013. Na działania z osi 1. przeznaczono w sumie 31,589 miliardów euro (32,8%), natomiast na działania osi 3 – 12,981 miliardów euro (13,5%)⁹. Zauważyć można duże zróżnicowanie w rozlokowaniu środków pomiędzy poszczególne osie między państwami. Ogólnie można stwierdzić, że nowe państwa członkowskie zdecydowały się większą pulę środków przeznaczyć na działania inwestycyjne zawarte w osi 1., natomiast w państwach starej UE – a przynajmniej dużej ich części – większość środków trafiała na płatności rolnośrodowiskowe, będące częścią osi 2. Reguła ta nie sprawdza się w przypadku Holandii. Warto jednak zauważyć, że generalnie suma środków przeznaczonych na politykę rozwoju obszarów wiejskich w tym kraju była bardzo niska

⁹ Udziały nie sumują się do 100% z uwagi na pominięcie przy wyliczeniu środków przeznaczonych na oś Leader, czy pomoc techniczną.

i stanowiła o bardzo niewielkim procencie strumienia środków transferowanych do rolnictwa. Inaczej rzecz się miała w przypadku Polski, która otrzymała największą pulę środków z Europejskiego Funduszu Rolnego Rozwoju Obszarów Wiejskich. Wartość polskiego programu rozwoju obszarów wiejskich to ponad 13 miliardów euro, czyli o ponad 4 miliardy więcej niż dla drugiego w tej klasyfikacji programu wdrożonego w Niemczech.

Wykres 2.5. Rozlokowanie środków w ramach PROW 2007-2013 na poszczególne osie (lewa oś – w %) i wartość całego programu (prawa oś – w tys. euro) dla wybranych państw członkowskich UE

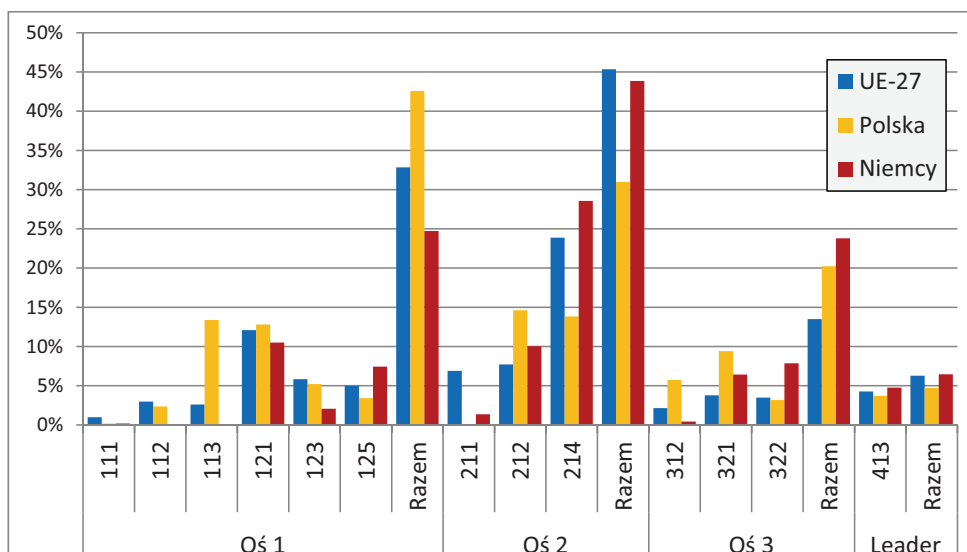
Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Rural development... 2013].

Niemiecki program rozwoju obszarów wiejskich posłużył do pokazania różnic w rozlokowaniu środków na bardziej szczegółowym poziomie obejmującym również wybrane zadania w poszczególnych osiach. Różnice te przedstawiono na wykresie 2.6. Wskazane na wykresie, oznaczone kodami numerycznymi zadania były najczęściej wdrażanymi przez państwa członkowskie zadaniami, na które przeznaczono średnio w całej UE największą pulę środków. Do tej grupy zadań zalicza się:

- Szkolenia zawodowe dla osób zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie (kod 111);
- Ułatwianie startu młodym rolnikom (112);
- Renty strukturalne (113);
- Modernizacja gospodarstw rolnych (121);
- Zwiększanie wartości dodanej podstawowej produkcji rolnej i leśnej (123);

- Poprawianie i rozwijanie infrastruktury związanej z rozwojem i dostosowaniem rolnictwa i leśnictwa (125);
- Wspieranie gospodarowania na obszarach górskich (211);
- Wspieranie gospodarowania na obszarach ONW, innych niż górskie (212);
- Płatności rolnośrodowiskowe (214);
- Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw (312);
- Podstawowe usługi dla gospodarki i ludności wiejskiej (321);
- Odnowa i rozwój wsi (322);
- Wdrażanie lokalnych strategii rozwoju (413).

Wykres 2.6. Rozlokowanie środków w ramach PROW 2007-2013 na poszczególne osie i zadania w Polsce, Niemczech i UE ogółem

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Rural development... 2013].

Polski program rozwoju obszarów wiejskich w latach 2007-2013 przeznaczał szczególnie dużo środków, w porównaniu do średniej dla UE, na renty strukturalne, ogólnie działania osi 1. oraz działania związane z tworzeniem na wsi mikroprzedsiębiorstw i rozwojem podstawowych usług dla ludności wiejskiej. W przypadku Niemiec mamy do czynienia z innym podziałem na poszczególne osie, niemniej podobny odsetek środków kierowany był do zadania „Modernizacja gospodarstw rolnych”. Zdecydowanie większe środki przeznaczano w szczególności na płatności rolnośrodowiskowe. Bardziej szczegółowo o różnicach – a także ich przyczynach – pomiędzy polskim a niemieckim instrumentarium stosowanym w ramach II filara WPR piszą między innymi Sadowski i Czubak [2013, ss. 63-70].

2.3. Polityka wobec rynków rolnych

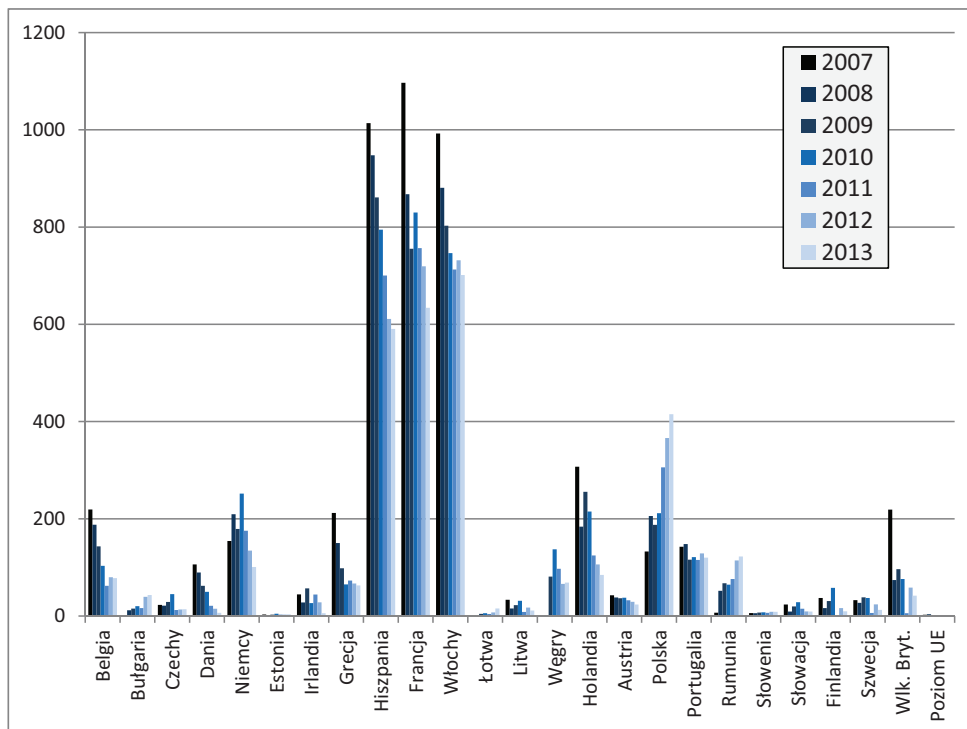
Wraz z kolejnymi reformami WPR znaczenie instrumentów regulujących rynki artykułów rolnych drastycznie spadło. Jak można to zauważyć na wykresie 2.1, środki przeznaczane na instrumenty interwencji rynkowej i subsydia eksportowe do początku lat 90. stanowiły ponad 90% kosztów całej WPR. Obecnie udział ten spadł do mniej niż 5%. Biorąc pod uwagę konieczność respektowania porozumień międzynarodowych dotyczących liberalizacji handlu, udział ten w kolejnych latach będzie najprawdopodobniej dalej malał.

Wciąż jednak UE prowadzi jasno określoną politykę wobec rynków rolnych. W ostatnim okresie przechodziła zresztą szereg reform, spośród których najważniejsze były te dotyczące rynku mleka czy cukru. Regulacje ingerujące w kształt tych rynków sprawiały, że wymiana handlowa, kształtowanie sił podaży, czy ceny tych produktów były odległe od tych, jakie byłyby wynikiem działania sił wolnorynkowych.

Celem kolejnych reform organizacji rynków rolnych było urynkowanie zasad wymiany artykułami rolnymi, co obecnie można uznać w dużym stopniu za osiągnięte. W mniejszym stopniu dotyczy to wymiany z krajami trzecimi, gdyż rynek wewnętrzny w przypadku wybranych produktów, takich jak m.in. wołowina czy ryż, dalej jest chroniony przed graczami operującymi na rynku światowym. Sumaryczne wsparcie rynków rolnych pozostaje jednak niewielkie, szczególnie jeśli porównać je z latami 90., czy w szczególności sytuacją sprzed reformy MacSharry'ego.

Szczegółowe regulacje dotyczące najważniejszych rynków rolnych, jakie obowiązywały na początku okresu będącego przedmiotem analizy, a także projekty reform w latach kolejnych, znaleźć można w pracy [Ocena wpływu... 2008]. Jak można wnioskować z analizy listy motywów zawartych w Rozporządzeniu Rady (WE) nr 1234/2007 z 16.11.2007 [Rozporządzenie 2007], ustanawiającym jedną wspólną organizację rynków rolnych, w analizowanych latach jednym z głównych celów interwencji na rynkach rolnych pozostawała stabilizacja rynków oraz odpowiedni poziom życia ludności wiejskiej. Z szerokiej listy innych deklarowanych celów należy wymienić poprawę stanu środowiska naturalnego, jakość produktów rolnych czy wiarygodność informacji rynkowej.

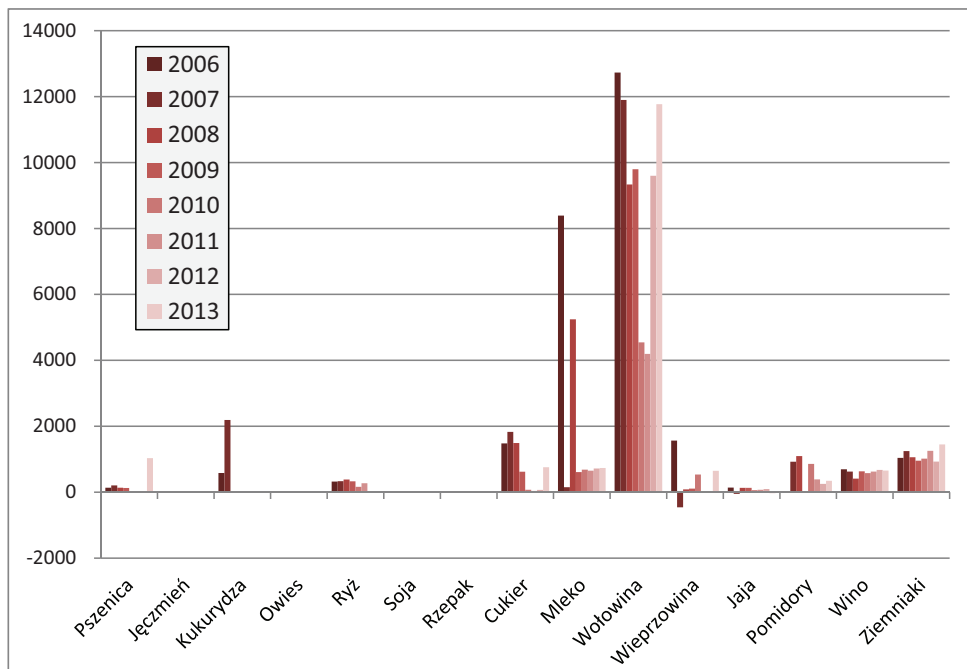
Wykres 2.7. Suma środków skierowanych na interwencje na rynkach rolnych w państwach UE w latach 2007-2013 [w mln euro]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EAGF Financial reports.

Sumaryczne zestawienie środków przeznaczanych na bezpośrednie interwencje na rynkach rolnych w UE z podziałem na państwa członkowskie przedstawiono na wykresie 2.7. Odnotować można przede wszystkim inny rząd wielkości sumy środków przeznaczanych na ten niż w przypadku płatności bezpośrednich. Ogółem wydatki te wyniosły 4,867 miliarda euro w roku 2007 i systematycznie spadały w kolejnych latach, osiągając poziom 3,193 miliarda w roku 2013. Biorąc pod uwagę wydatki w poszczególnych państwach, można też zauważyć tendencję spadkową, aczkolwiek nie dotyczy ona Polski, Bułgarii i Rumunii, gdzie wydatki te z roku na rok rosną. W przypadku Polski główną składową tego typu wsparcia jest pomoc skierowana do grup producentów owoców i warzyw. Odnotować też należy wyraźnie wyższy poziom środków przekazywanych na interwencję rynkową w trzech krajach – Hiszpanii, Francji i Włoszech. Jest to wynikiem wysokiego poziomu wsparcia kierowanego na rynek produkcji wina. Decydował on o ponad połowie ogółu środków kierowanych na interwencję rynkową w tych krajach.

Wykres 2.8. Wartość wskaźnika PCST dla wybranych artykułów rolnych w Unii Europejskiej w latach 2007-2013 [w mln euro]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie EAGF Financial reports.

Należy jednak zaznaczyć, że suma środków przeznaczanych na interwencję rynkową nie może być utożsamiana z transferem do producentów rolnych. Interwencja ta obejmuje bowiem szereg różnych instrumentów, spośród których wiele poprawia sytuację producentów rolnych jedynie w pośredni, trudny do oszacowania sposób. Użyteczniejszą miarą wsparcia rynkowego jest z pewnością wskaźnik PSCT (Producer Single Commodity Transfers), który wyraża wielkość rocznego transferu środków brutto od konsumentów i podatników do producentów rolnych, jaki jest wynikiem polityki bezpośrednio związanej z produkcją danego surowca rolnego. Rolnik musi produkować dany surowiec, by otrzymywać środki wliczane do wskaźnika PSCT. Wartość wskaźnika PSCT jest sumą wsparcia rynkowego dla danego produktu (MPS – Market Price Support) i transferów (BOT – Budgetary and Other Transfers) skierowanych bezpośrednio do rolników wytwarzających ten produkt [OECD’S Producer... 2016, s. 112].

Dane dotyczące wskaźnika PSCT dla wybranych produktów rolnych przedstawiono na wykresie 2.8. Wartość tak mierzonego wsparcia pozostaje znacząco wyższa niż suma środków przekazywanych ze środków EFGR na in-

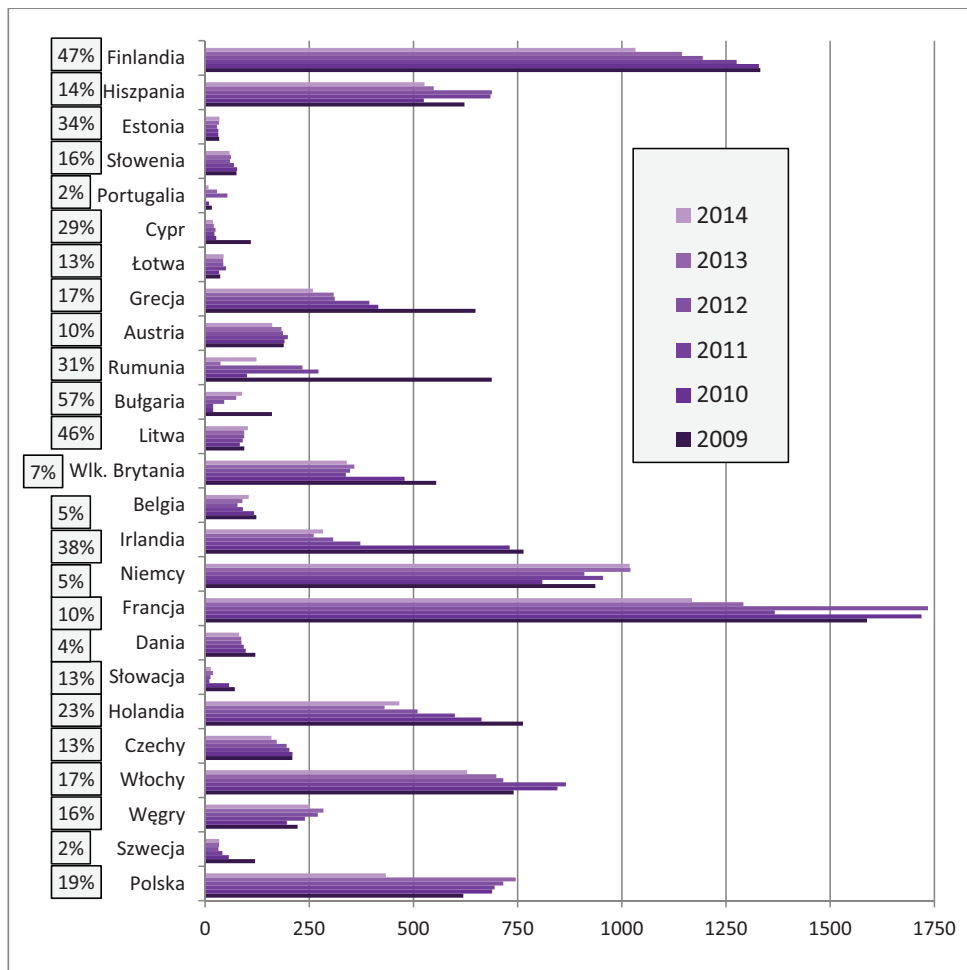
terwencji rynkowe. W przypadku wołowiny mowa tu o wsparciu rządu 10 miliardów euro rocznie, jakie otrzymują producenci żywca wołowego i cielęcego. Wysoki poziom wsparcia dotyczy też producentów mleka, cukru (widoczna tendencja malejąca), wina, ryżu czy ziemniaków (regulowany rynek skrobi ziemniaczanej). Widać więc, że pomimo kolejnych reform WPR produkcja określonych grup artykułów rolnych wciąż jest mocno dotowana, co pozostaje w zgodzie z zaprezentowanymi w rozdziale 2. тезami ekonomistów rolnych mówiących o wciąż żywym paradygmacie produktywizmu w polityce rolnej UE.

2.4. Wsparcie sektora rolnego na poziomie krajowym

Choć Wspólna Polityka Rolna ma najbardziej wspólnotowy charakter ze wszystkich polityk realizowanych przez Unię Europejską, warto zauważyć, że od czasów reformy MacSharry'ego każda kolejna reforma zostawia coraz większy margines państwom członkowskim na kreowanie działań, które można by nazwać krajową polityką rolną. Możliwości dowolnego kształtowania polityki rolnej są naturalnie większe w przypadku II filaru WPR, niemniej wraz z uzyskaniem możliwości wyboru systemu płatności bezpośrednich zwiększyły się także dla polityki prowadzonej w ramach I filaru [Możliwości prowadzenia... 2010, s. 4]. Oprócz pewnego stopnia dowolności kształtowania polityk wspólnotowych państwa członkowskie mają dodatkowo możliwość wsparcia krajowych sektorów rolnych poprzez pomoc publiczną dla rolnictwa. Pomoc ta jest ograniczona regulacjami wspólnotowymi a udzielenie jej wymaga spełnienia szeregu warunków.

Pomoc publiczna dla rolnictwa może obejmować wiele różnorodnych działań. Analiza struktury pomocy publicznej wobec rolnictwa udzielonej przez państwa członkowskie w roku 2012 (suma wsparcia – 8,7 miliarda euro) wskazuje, że w ujęciu wartościowym największy udział w całości pomocy publicznej miały zwolnienia podatkowe (23,8%), działania związane ze wspieraniem inwestycji w gospodarstwach rolnych (9%), dofinansowanie składek ubezpieczeniowych płaconych przez producentów rolnych (6%), działania podejmowane przy okazji chorób zwierząt (5,4%), wydatki na badania i rozwój (4,4%) czy działania podejmowane przy okazji niekorzystnych zjawisk klimatycznych (3,5%) [Analiza produkcyjno-ekonomicznej... 2014, ss. 103-104].

Wykres 2.9. Wartość pomocy publicznej dla rolnictwa [w mln euro] i średni dla całego okresu udział w całkowitej pomocy publicznej wybranych państw członkowskich w latach 2009-2014

Źródło: Opracowanie własne na podstawie European Commission State Aid Scoreboard.

Na wykresie 2.9 przedstawiono wartość udzielonej pomocy publicznej dla rolnictwa dla wybranych państw członkowskich UE w poszczególnych latach i procentowy udział pomocy dla rolnictwa w całkowitej wartości pomocy publicznej w latach 2009-2014. Największe wartościowo wsparcie sektora rolnego w ramach pomocy publicznej w analizowanym okresie oferowała Francja, która tym kanałem dokonywała transferu blisko 1,5 miliarda euro rocznie. Finlandia udzielała wsparcia w średniej kwocie 1,2 miliarda euro rocznie, Niemcy – 940 milionów euro, Włochy – 750 milionów, a Polska – 650 milionów euro.

Największy udział pomocy publicznej dla rolnictwa w całej pomocy publicznej dotyczył: Irlandii (38%), Litwy (46,2%), Finlandii (47,5%) i Bułgarii (57,3%).

Pomoc publiczna to niezwykle ważny, ale niejedyny kanał wsparcia sektora rolnego, o którym państwa członkowskie decydują we własnym zakresie. Wydaje się że równie, jak nie bardziej, istotnym elementem może być system podatkowy. Jak wspomniano w poprzednim rozdziale, jest tak w przypadku Polski, gdzie z uwagi na konstrukcję systemu podatkowego producenci rolni uzyskują – a przynajmniej nie tracą – co roku znacznej ilości środków finansowe. Nie jest to co do zasady rozwiązanie specyficzne tylko dla Polski.

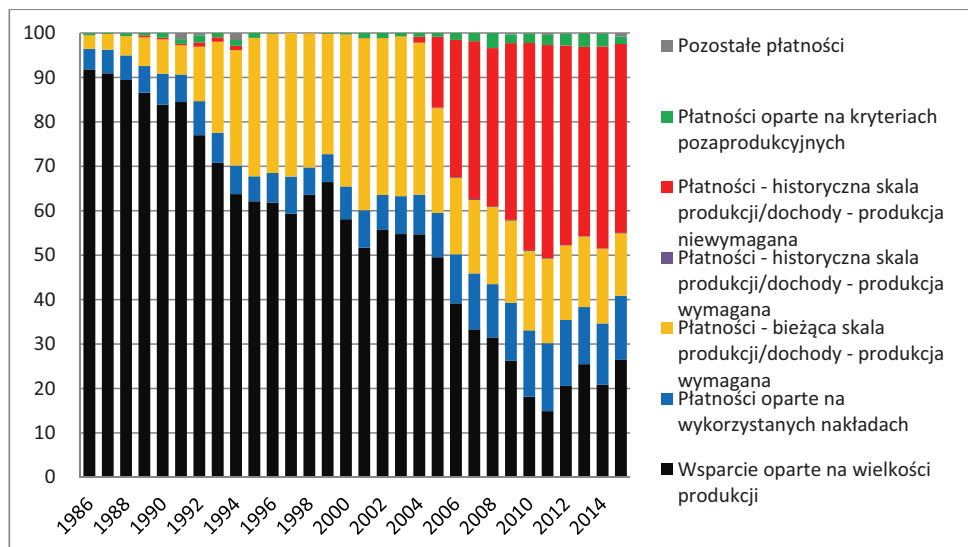
Obszerną analizę porównawczą systemów opodatkowania rolnictwa w wybranych krajach UE zawarto w pracy [Pawłowska-Tyszkó 2013]. Wynika z niej, że wyróżnić można 3 grupy państw ze względu na opodatkowanie producentów rolnych. Pierwszą, do której zaliczyć można: Niemcy, Francję, Polskę czy Hiszpanię, cechuje preferencyjne traktowanie rolnictwa. Równie liczna jest grupa państw, w których producenci rolni traktowani są na równych zasadach z innymi grupami zawodowymi, niemniej posiadają pewne przywileje związane z opodatkowaniem inwestycji. Do tej grupy zaliczyć można Wielką Brytanię, Holandię czy Czechy. Istnieje też trzecia grupa państw, której przedstawicielem jest Dania, w której producenci rolni pozbawieni są wszelkich preferencji podatkowych. O ile jednak przypisanie państwa do jednej z tych grup jest zadaniem w miarę prostym, estymacja salda bilansu korzyści i strat, jakie są wynikiem przyjęcia takiego, a nie innego systemu podatkowego wydaje się być z uwagi na wielość rozwiązań stosowanych w różnych państwach odnośnie stawki, ulg, jak i samego przedmiotu opodatkowania, praktycznie niemożliwa.

2.5. Podsumowanie

Przedstawione w tym rozdziale kanały transferu środków do producentów rolnych wskazują na znaczny stopień wsparcia sektora rolnego w UE. Sumaryczne ujęcie tego wsparcia wymaga jednak skomplikowanej metodologii dotyczącej gromadzenia i przetwarzania danych oraz samych narzędzi estymacji. Metodologię taką opracowano w dyrektoracie handlu i rolnictwa Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), która udostępnia dane odnośnie wsparcia rolnictwa w wybranych krajach świata. Jednym z najczęściej wykorzystywanych w literaturze mierników jest wskaźnik wsparcia producentów (PSE), który mierzy w ujęciu rocznym te transfery środków od konsumentów i podatników do producentów rolnych, które są wynikiem prowadzonej polityki, niezależnie od jej kształtu czy celów przed nią stawianych.

Wskaźnik PSE jest sumą 7 składowych, takich jak Wsparcie oparte na wielkości produkcji, Płatności oparte na wykorzystanych nakładach czy Płatności oparte na kryteriach pozaprodukcyjnych [Wieliczko 2008, s. 80]. Z tego względu można badać nie tylko jego wartość, ale też strukturę. Jej zmiany w latach 1995-2015 dla wskaźnika obliczonego dla warunków UE przedstawiono na wykresie 2.10.

Wykres 2.10. Udział poszczególnych składowych w wartości PSE w Unii Europejskiej w latach 1986-2015 [w %]

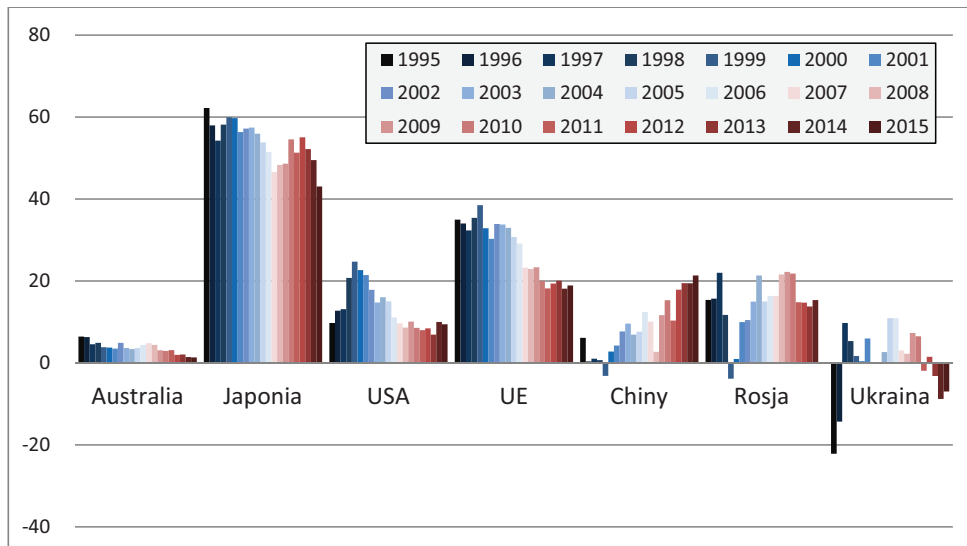
Źródło: Opracowanie własne na podstawie OECD.

Zmiany kształtu struktury wskaźnika PSE dla UE pozostają w dużym stopniu zbieżne z wykresem 2.1 ukazującym zmiany w instrumentarium WPR. Sama struktura wsparcia jest jednak zagadnieniem drugorzędym. Znacznie istotniejsza – przynajmniej z punktu widzenia problemów poruszanych w opracowaniu – jest skala środków przekazywanych do sektora rolnego. Według pomiaru wskaźnika PSE suma transferów skierowanych od konsumentów i podatników do producentów rolnych wahała się w analizowanym okresie od 78,4 miliarda euro w roku 2011 do 94,5 miliarda euro w roku 2008. Średnia wartość transferu, jaki przekazywany jest w ciągu roku producentom rolnym, wyniosła dla lat 2007-2013 86,5 miliarda euro. Wyższa wartość tego wskaźnika spośród państw, dla których PSE jest mierzone, dotyczyła wyłącznie Chin.

Oprócz wartości bezwzględnych warto również spojrzeć na wielkość procentowego PSE, który mierzy udział wsparcia w ogóle przychodów producen-

tów rolnych. Wartość procentowego PSE w latach 1995-2015 dla UE oraz wybranych państw przedstawiono na wykresie 2.11.

Wykres 2.11. Skala wsparcia rolnictwa mierzona procentowym PSE w Unii Europejskiej i wybranych krajach na świecie w latach 1995-2015 [w %]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie OECD.

Wskazane na wykresie 2.11 wartości potwierdzają, że producenci rolni otrzymują wsparcie znacznej wielkości, aczkolwiek w ostatnich latach jest ono malejące, w pewnym stopniu wynika to ze wzrostu cen surowców rolnych w ostatnich latach, co wpłynęło na wzrost dochodów rolniczych. Umieszczenie danych z innych państw pozwala na porównania międzynarodowe. Warto odnotować malejący udział tak mierzonego wsparcia także dla innych państw wysoko rozwiniętych. Dotyczy to nawet Australii, w której tradycyjnie poziom wsparcia rolnictwa pozostaje na bardzo niskim poziomie. Zauważyć należy wzrost wsparcia rolnictwa w Chinach. Z uwagi na bliskość geograficzną i znaczny potencjał zasobowy rolnictwa zamieszczono na wykresie również dane dla Rosji i Ukrainy. Wykres tych ostatnich wydaje się doskonale oddawać chaos instytucjonalny, jaki od ponad dwóch dekad dotyka Ukrainę.

Tym, co szczególnie interesujące z punktu widzenia poruszanych w pracy zagadnień jest ujmowanie polityki rolnej w państwach członkowskich UE jako jednolitej, homogenicznej. Istnieją oczywiście ku temu przesłanki. WPR jest polityką wspólnotową. Żadne z państw – przynajmniej oficjalnie – nie prowadzi autonomicznej polityki rolnej wobec krajowego sektora rolnego. Z drugiej jednak strony informacje podane w podrozdziale 2.4, a także zróżnicowanie stawek

płatności bezpośrednich otrzymywanych przez producentów rolnych w różnych państwach UE każe podać w wątpliwość słuszność decyzji o pomiarze wsparcia producentów rolnych wyłącznie na poziomie UE. Między innymi wykazaniu różnic w poziomie subsydiowania producentów rolnych w różnych państwach członkowskich UE poświęcony jest kolejny rozdział.

3. Dochody producentów rolnych i ich wsparcie w Polsce i wybranych krajach Unii Europejskiej

Celem tego rozdziału jest ocena wpływu systemu wsparcia rolnictwa w UE na dochody uzyskiwane przez producentów rolnych. Stanowi on więc uzupełnienie poprzedniej części pracy, w której przedstawiano skumulowane transfery, jakie przepływają ze środków publicznych do sektora rolnego w całej UE i poszczególnych państwach członkowskich. Wykorzystując dane zgromadzone w europejskiej bazie danych FADN (Farm Accountancy Data Network), przedstawiono, jakimi kanałami dostarczane jest bezpośrednie wsparcie finansowe do gospodarstw rolnych. Opierając się na obecnym w bazie FADN grupowaniu gospodarstw z uwagi na typ produkcyjny, wielkość ekonomiczną oraz umiejscowienie, dodatkowo przedstawiono różnice w skali subsydiowania dla poszczególnych grup gospodarstw rolnych. W szczególności zwrócono uwagę na różnice między krajami członkowskimi UE.

3.1. Uwagi metodyczne

Jak już wspomniano, do prezentacji skali transferów wsparcia i podatkowych, z jakimi mają do czynienia gospodarstwa rolne w Polsce i wybranych krajach UE, wykorzystano dane gromadzone w europejskiej bazie FADN. Poniżej podano kilka podstawowych informacji o tym systemie zbierania i gromadzenia danych. Wszystkie informacje pochodzą z jednej z wielu publikacji wydawanych co roku przez polski oddział FADN [Wyniki Standardowe... 2015, ss. 8-41].

FADN to europejski system zbierania danych z gospodarstw rolnych, który wyróżnia się kilkoma szczególnie pożądanymi dla ekonomistów cechami. Przede wszystkim zawiera dane opisujące sytuację ekonomiczną i finansową, które zaliczane są do grupy wrażliwych. Bazuje na danych rachunkowych pochodzących z rachunkowości realizowanej w jednolitej konwencji zarządczej. Gospodarstwa, z których dane gromadzone są w bazie danych FADN, tworzą statystycznie reprezentatywną próbę towarowych gospodarstw rolnych funkcjonujących na obszarze Unii Europejskiej. W polu obserwacji znajdują się wyłącznie gospodarstwa towarowe, co oznacza, że średnie obserwacje nie są obciążone danymi pochodzącymi z gospodarstw, które pozostają rolnymi tylko nominalnie. O uznaniu gospodarstwa za towarowe decyduje minimalny próg wielkości ekonomicznej gospodarstwa wyznaczony w euro. Z kolei wielkość ekonomiczną określa się jako sumę wartości Standardowych Produkcji (SO) działają-

ności rolniczych prowadzonych w gospodarstwie¹⁰. Z uwagi na różnice struktury agrarnej próg ten ustalany jest odrębnie dla każdego z państw członkowskich. Szczegółowe dane odnośnie wysokości progu wyznaczającego gospodarstwa towarowe, jak również liczba gospodarstw w próbie w poszczególnych państwach członkowskich w roku 2014 przedstawione zostały w tabeli 3.1.

Tabela 3.1. Progi wielkości ekonomicznej [w euro] i liczebność próby FADN w państwach członkowskich UE

Państwo	Wielkość ekonomiczna	Liczebność próby
Austria	8 000	2 000
Belgia	25 000	1 200
Bułgaria	2 000	2 202
Chorwacja	4 000	1 251
Cypr	4 000	500
Czechy	8 000	1 417
Dania	15 000	2 150
Estonia	4 000	658
Finlandia	8 000	1 100
Francja	25 000	7 620
Grecja	4 000	5 500
Hiszpania	4000	8 700
Holandia	25 000	1 500
Irlandia	8 000	900
Litwa	4 000	1 000
Luksemburg	25 000	450
Łotwa	4 000	1 000
Malta	4 000	536
Niemcy	25 000	8 800
Polska	4 000	12 100
Portugalia	4 000	2 300
Rumunia	2 000	6 000
Słowacja	15 000	523
Słowenia	4 000	908
Szwecja	15 000	1 025
Węgry	4 000	1 900
Wielka Brytania	25000	2 500
Włochy	8 000	11 106
Razem		86 846

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Wyniki Standardowe... 2015, s. 11]

W pracy używane będą dwie zmienne będące przybliżeniem dochodu uzyskiwanego z działalności produkcyjnej w gospodarstwie rolnym. Dochody

¹⁰ Standardowa Produkcja to średnia z 5 lat wartość produkcji określonej działalności rolnej (roślinnej lub zwierzęcej) uzyskana z 1 ha lub od 1 zwierzęcia [Wyniki Standardowe... 2015, s. 9].

z pozarolniczych źródeł nie są ujęte w analizie. Tego typu dane nie są gromadzone w bazach FADN. Pierwszą, podstawową i częściej używaną zmienną będzie Dochód z gospodarstwa rolnego, oznaczona w nomenklaturze FADN symbolem SE420. Druga to Wartość dodana brutto oznaczona symbolem SE410, która stosowana będzie w przypadku, gdy średnia wartość Dochodu z gospodarstwa rolnego dla analizowanej grupy gospodarstw będzie ujemna lub bliska zeru i będzie to utrudniało prowadzenie obliczeń lub zniekształcało wnioski wysnuwane na ich podstawie. Obie zmienne są wynikowe, a ich wartość można wyliczyć wedle formuły zawartej na wykresie 3.1.

Wykres 3.1. Sposób wyliczania zmiennej Wartość dodana brutto (SE410) oraz zmiennej Dochód z gospodarstwa rolnego (SE420) według metodologii FADN

Produkcja ogółem (SE131)		
+		
Saldo dopłat i podatków dotyczących działalności operacyjnej (SE600)		
-		
Zużycie pośrednie (SE275)	=	Wartość dodana brutto (SE410)
-		
Amortyzacja (SE360)	=	Wartość dodana netto (SE415)
+		
Saldo dopłat i podatków dotyczących działalności inwestycyjnej (SE405)		
-		
Koszt czynników zewnętrznych (SE365)	=	Dochód z gospodarstwa rolnego (SE420)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Wyniki Standardowe... 2015, s.37].

Jak przedstawione to zostało na wykresie 3.1 wartość dodana brutto jest sumą wartości produkcji ogółem oraz Salda dopłat i podatków odnoszących się do działalności operacyjnej pomniejszoną o Wartość zużycia pośredniego, czyli kosztów bezpośrednich i ogólnogospodarczych towarzyszących działalności operacyjnej. Natomiast Dochód z gospodarstwa rolnego równa się Wartości dodanej brutto pomniejszonej o wartość Amortyzacji oraz Kosztów czynników zewnętrznych, czyli kosztów zaangażowania obcych czynników wytwórczych (wynagrodzenia za pracę, czynsze, odsetki) i powiększonej o Saldo dopłat i podatków dotyczących działalności produkcyjnej.

W pracy pojęcie subsydium stosowane jest możliwie jak najszerszej. Dotyczy ono wszelkich transferów ze środków publicznych do gospodarstw rolnych. Zastosowanie jednego terminu do całego szeregu różnego rodzaju transferów ma na celu uproszczenie tytułowania i opisywania tabel i wykresów.

Z uwagi na duże zróżnicowanie struktury agrarnej pomiędzy państwami przy porównaniach międzynarodowych obie powyższe zmienne będą niekiedy stosowane w odniesieniu do hektara powierzchni użytków rolnych, a także nakładów pracy własnej zaangażowanej w gospodarstwach.

Ze względu na dostępność danych w momencie pisania opracowania (jesień 2016 r.) w pracy przedstawiony będzie poziom i zmiany badanych zmiennych w latach 2004-2013. Z tego też powodu przy porównaniach międzynarodowych dynamiki zmiennych nie będzie brana pod uwagę Chorwacja, która przystąpiła do UE w połowie 2013 roku. Z uwagi na niewielkie znaczenie w europejskim sektorze rolnym oraz odpowiadanie za występowanie licznych obserwacji odstających z analiz porównawczych wykluczono również Maltę, Luksemburg i Cypr. Dodatkowo nie będą prezentowane wyniki dotyczące gospodarstw na Słowacji i w Danii. Wynika to z odmiennej formy prawnej znacznej części gospodarstw rolnych tam funkcjonujących. O odrębności rozwiązań organizacyjnych słowackich i duńskich producentów rolnych, która powodować może pewnego rodzaju trudności przy bezpośrednim porównywaniu wyników dotyczących tych krajów z wynikami pozostałych państw członkowskich autorzy zostali poinformowani przy okazji rozmów ze Zbigniewem Floriańczykiem, kierownikiem Zakładu Rachunkowości Rolnej, jednostki realizującej zadania polskiego oddziału FADN¹¹.

Dodatkowo, z uwagi na dbałość o przejrzystość prezentacji, w przypadku analizy bardziej szczegółowych danych dane z polskich gospodarstw rolnych porównywane będą wyłącznie z danymi z trzech państw członkowskich UE – Niemiec, Francji i Węgier. Dobór tych państw wynika z ich znaczenia w rolnictwie UE, a także pewnego podobieństwa w zakresie kierunków prowadzonej produkcji i warunków zasobowych¹². Ponadto Węgry, podobnie jak Polska, są

¹¹ Rzeczona odmiennosc objawia się innym traktowaniem pojęć pracy własnej, zysku czy dochodu. Przykładowo, farmy słowackie specjalizujące się w produkcji zbóż wykazują w rachunkowości FADN stale przez wiele lat wysoki ujemny dochód liczony w setkach tysięcy euro. Metodologia FADN jest przede wszystkim dopasowana do realiów prowadzenia rodzimych gospodarstw rolnych, w których maksymalizowany jest raczej dochód niż opłata pracy.

¹² Autorzy są w pełni świadomi wszelkich różnic pomiędzy sektorami rolnymi tych trzech państw i Polski. Wciąż jednak różnice te pozostają daleko mniejsze niż w przypadku porównywania Polski z państwami Południa Europy, takich jak Włochy, Grecja czy Hiszpania, bądź z państwami północnymi, jak Szwecja, Finlandia czy Irlandia.

byłym państwem demokracji ludowej, które przystąpiło do UE w roku 2004, a którego sektor rolny przechodzi w ostatnich latach dynamiczne przemiany, przypominające procesy, jakie zachodziły w Polsce.

Z uwagi na przejrzystość tabel i wykresów w dalszej części tego rozdziału nazwy państw zastąpione zostaną symbolami. W tabeli 3.2 zawarto wszystkie stosowane dalej symbole.

Tabela 3.2. Grupowanie gospodarstw rolnych według wielkości ekonomicznej

Nazwa państwa	Symbol	Nazwa państwa	Symbol	Nazwa państwa	Symbol
Austria	AUT	Grecja	GRE	Portugalia	PTU
Belgia	BEL	Hiszpania	HIS	Rumunia	RUM
Bułgaria	BLG	Holandia	HOL	Słowenia	SLO
Chorwacja	CHO	Irlandia	IRL	Szwecja	SWE
Czechy	CZE	Litwa	LIT	Węgry	WEG
Estonia	EST	Łotwa	LTW	Wielka Brytania	WKB
Finlandia	FIN	Niemcy	NIE	Włochy	WLO
Francja	FRA	Polska	POL	Cała UE	UE

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Wyniki Standardowe... 2015, s.16].

Prezentacja wyników odnosić się będzie nie tylko do wartości średnich odnotowywanych w poszczególnych państwach, lecz również w podziale na wielkość ekonomiczną oraz typ produkcyjny gospodarstwa. W pracy wyróżnia się sześć klas wielkości ekonomicznej (klasyfikacja ES6), aczkolwiek dla danych z innych państw nie w każdym przypadku dostępne są dane dotyczące każdej z klas. Dodatkowo w przypadku tych państw, w których próg wielkości ekonomicznej jest odpowiednio wysoki, gospodarstwa o najmniejszej wielkości ekonomicznej nie występują. Przynależność do poszczególnych klas ekonomicznych uzależniona jest od wartości Standardowej Produkcji, jaka charakteryzuje gospodarstwo w danym roku. Progi wielkości ekonomicznych przedstawiono w tabeli 3.3.

Tabela 3.3. Grupowanie gospodarstw rolnych według wielkości ekonomicznej

Klasa wielkości ekonomicznej	Standardowa produkcja (w euro)
Bardzo małe	<2 000, 8 000)
Małe	<8.000, 25 000)
Średnio małe	<25 000, 50 000)
Średnio duże	<50 000, 100 000)
Duże	<100 000, 500 000)
Bardzo duże	500 000 i więcej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Wyniki Standardowe... 2015, s.16].

Tabela 3.4. Wybrane charakterystyki populacji gospodarstw rolnych w wybranych państwach UE

Symbol	Zmienna	Jedn. pom.	BEL	BLG	CZE	NIE	GRE	HIS	EST	FRA	WEG	IRL	WLO	UE
SE005	Wielkość ekonomiczna	Euro	237,9	24,7	245,1	204,4	17,1	55,6	70,7	155,8	47,3	35,4	58,3	58,1
SE015	Nakłady pracy własnej	FWU	1,66	1,17	1,3	1,36	1,08	0,99	1	1,47	0,7	1,05	0,97	1,19
SE020	Nakłady pracy najemnej	AWU	0,47	1,41	5,25	0,88	0,16	0,37	1,07	0,57	0,93	0,06	0,32	0,39
SE025	Powierzchnia użytków rolnych	Ha	48,37	34,73	224,5	85,54	8,46	36,03	122,42	87,2	51,46	44,08	15,88	32,45
SE030	Powierzchnia poddzierzawionych użytków rolnych	Ha	35,78	31,34	190,22	59,46	4,32	12,56	75,94	75,8	32,06	7,89	6,48	17,55
SE080	Zwierzęta ogółem	LU	130,08	10,84	101,16	86,2	6,7	24,44	36,27	72,02	18,43	48,65	11,75	25,98
SE110	Plon pszenicy	dt/ha	84,16	34,2	49,39	70,2	28,65	32,94	27,73	72,48	34,11	88,39	55,05	55,71
SE125	Wydajność mleczna krów	kg/krowę	6 988	3150	6757	7544	5661	6810	7252	6805	6662	5414	5976	6251
SE131	Produkcja ogółem	euro	231880	32948	264120	217976	22608	47569	74969	176002	58421	44124	50794	62081
SE436	Aktywa ogółem	euro	585714	108673	781547	797912	91480	326912	192567	411073	149935	801095	346370	302263
SE485	Zobowiązania ogółem	euro	178474	13573	180065	155185	566	7863	59102	162926	30699	20336	2670	45471
Symbol	Zmienna	Jedn. pom.	LIT	LTW	HOL	AUT	POL	PTU	RUM	FIN	SWE	SLO	WKB	UE
SE005	Wielkość ekonomiczna	euro	24,8	33,6	369,5	56,7	23,8	32,2	9,2	75,8	121,7	21,9	188,1	58,1
SE015	Nakłady pracy własnej	FWU	1,42	1,37	1,45	1,3	1,47	1,29	1,19	1,05	1,11	1,7	1,27	1,19
SE020	Nakłady pracy najemnej	AWU	0,42	0,68	1,31	0,09	0,22	0,29	0,17	0,25	0,3	0,07	0,84	0,39
SE025	Powierzchnia użytków rolnych	ha	47,85	70,29	36,35	31,01	18,48	24,61	10,27	55,12	98,68	11,4	157,79	32,45
SE030	Powierzchnia poddzierzawionych użytków rolnych	ha	27,54	33,38	15,73	8,59	5,19	6,65	5,6	19,9	51,88	3,98	66,91	17,55
SE080	Zwierzęta ogółem	LU	13,3	19,87	131,44	24,46	13,05	12,95	7,34	28,61	65,31	12,52	129,9	25,98
SE110	Plon pszenicy	dt/ha	37,89	32,61	86,23	49,52	49,28	12,92	32,58	34,83	52,25	45,59	81,29	55,71
SE125	Wydajność mleczna krów	kg/krowę	5359	5495	8002	6203	4916	7011	3385	8558	8273	5239	7395	6521
SE131	Produkcja ogółem	euro	33114	39963	442276	59576	26274	26850	12843	80929	146274	24910	221141	62081
SE436	Aktywa ogółem	euro	109306	107514	2241514	395791	146017	99106	35082	397789	714744	200989	1403393	302263
SE485	Zobowiązania ogółem	euro	14195	32729	792626	40447	9023	2992	1163	114092	225194	3847	139122	45471

AWU – roczna jednostka pracy będąca ekwiwalentem czasu przepracowanego przez 1 osobę pełnozatrudnioną w ciągu roku. I AWU (Annual Work Unit) – równoważność 2200 godzin.

FWU – ekwiwalent pracy własnej rolników i członków ich rodzin.

Źródło: *Opracowanie własne na podstawie danych FADN.*

W tabeli 3.4 przedstawiono kilka wybranych charakterystyk gospodarstw rolnych w analizowanych państwach w roku 2010 tak, by naświetlić najważniejsze różnice pomiędzy badanymi populacjami gospodarstw rolnych.

Podział z uwagi na typ produkcyjny jest dokonywany z uwagi na udział wartości Standardowej Produkcji z poszczególnych grup działalności rolniczych w całkowitej wartości Standardowej Produkcji. Z szerokiego wykazu typów produkcyjnych możliwych do wyodrębnienia według klasyfikacji TF 14 w dalszej części pracy analizowane będą wyniki ekonomiczne następujących (w nawiasie podano symbol, jaki będzie umieszczany w tabelach i wykresach):

- Uprawy zbóż, oleistych i białkowych (Zboża);
- Uprawy ogrodnicze (Ogród);
- Bydło mleczne (Mleko);
- Bydło mięsne i hodowlane (Bydło);
- Trzoda chlewna i drób (Trzodr);
- Wielostronne (Wielo).

Oprócz prezentacji średnich wyników ekonomicznych gospodarstw rolnych w Polsce i wybranych państwach członkowskich UE w części pracy poświęconej wielkości uzyskiwanych dochodów przedstawione zostaną wyniki badań dotyczących korelacji typu beta i sigma wybranych zmiennych pomiędzy państwami w UE.

Konwergencja typu beta zachodzi wówczas, gdy wzrost badanej zmiennej jest szybszy (spadek wolniejszy) wśród tych jednostek, które początkowo cechowały się niskim jej poziomem i odpowiednio mamy do czynienia z wolniejszym wzrostem (szybszym spadkiem) wśród jednostek, dla których początkowa wartość badanej zmiennej jest wysoka. W przypadku badania konwergencji typu beta dla dochodu jej występowanie oznaczałoby, że dochód rośnie szybciej wśród tych producentów rolnych, którzy początkowo uzyskiwali niższe dochody. Sytuacja odwrotna nazywana jest dywergencją. Pomiar konwergencji typu beta polega na oszacowaniu współczynnika b w prostym jednorównaniowym modelu:

$$\ln\left(\frac{y_{i,1}}{y_{i,1+T}}\right) = a + b * \ln(y_{i,1}) + u_t, \quad (3.1.)$$

gdzie:

$y_{i,t}$ – wartość zmiennej w i -tym szeregu czasowym dla okresu 1.,

T – długość analizowanego okresu,

b – badany współczynnik,

u_t – składnik losowy [Kusideł 2013, s. 46].

Estymacja współczynnika b następuje przy wykorzystaniu metody najmniejszych kwadratów. Jeżeli jest on mniejszy od zera i statystycznie istotny, to można mówić o występowaniu beta-konwergencji. Większa od zera i statystycznie istotna wartość współczynnika b oznacza beta-dywergencję.

Konwergencja typu sigma zachodzi natomiast wówczas, gdy wraz z upływem czasu zróżnicowanie badanej zmiennej pomiędzy analizowanymi szeregami czasowymi ulega zmniejszeniu. W przypadku badania dochodów oznaczałoby to, że dobrana miara zmienności wartości dochodów pomiędzy analizowanymi regionami czy krajami ulega zmniejszeniu. Używaną w pracy miarą zmienności jest wariancja. Istotny statystycznie spadek wariancji oznacza występowanie konwergencji typu sigma, zaś wzrost to dywergencja typu sigma. Do oceny istotności statystycznej zmian wielkości wariancji pomiędzy pierwszym a ostatnim okresem analizy służy statystyka T, która ma rozkład F-Snedecora z $(N-2, N-2)$ stopniami swobody, gdzie N – równa się liczbie analizowanych regionów [Kusideł 2013, s. 51].

Tabela 3.5. Średnioroczne kursy walut wybranych państw względem euro

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Bułgaria	1,96	1,96	1,96	1,96	1,96	1,96	1,96	1,96	1,96	1,96
Czechy	31,91	29,78	28,34	27,77	24,96	26,44	25,29	24,59	25,15	25,99
Węgry	251,78	248,05	264,27	251,35	251,74	280,33	275,36	279,31	289,32	296,95
Polska	4,53	4,02	3,90	3,78	3,52	4,33	4,00	4,12	4,18	4,20
Rumunia	4,05	3,62	3,53	3,33	3,68	4,24	4,21	4,24	4,46	4,42
Szwecja	9,12	9,28	9,25	9,25	9,62	10,62	9,55	9,02	8,70	8,65
W. Brytania	0,68	0,68	0,68	0,70	0,82	0,89	0,86	0,87	0,82	0,85

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

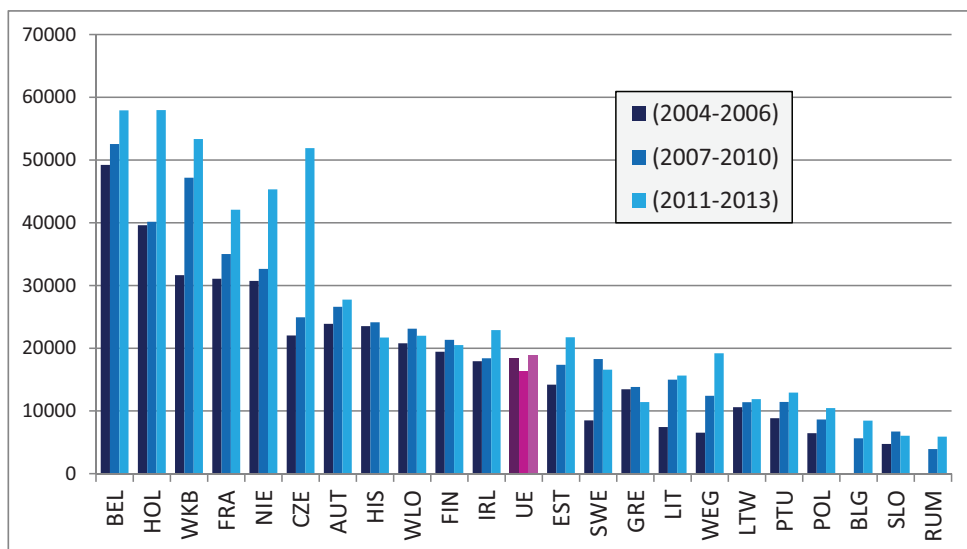
Ostatnia uwaga dotyczy kursów walutowych. Z uwagi na konieczność porównywania danych z krajów, których spora część posiada własne waluty, wszystkie dane prezentowane w tym rozdziale wyrażone będą w euro. Dla zainteresowanych przeliczaniem przedstawionych wartości na waluty lokalne w tabeli 3.5. zawarto średnie roczne kursy przeliczeniowe walut wybranych państw wobec euro przyjęte przez FADN dla poszczególnych lat. Warto zauważyć, że kurs bułgarskiego lewa jest od 1997 r. stały. Początkowo w stosunku do niemieckiej marki, następnie do euro [Consultation paper... 2014, s. 12].

3.2. Wysokość dochodów producentów rolnych

Biorąc pod uwagę podejmowany w pracy temat jedną z ważniejszych informacji, jaka wymaga przedstawienia, jest poziom dochodów uzyskiwanych przez producentów rolnych. Na wykresach dotyczących wartości średnich dla wszystkich analizowanych 22 państw w dalszej części pracy przedstawiane będą

średnie wielkości dla trzech okresów: pierwszy z nich dotyczy lat 2004-2006; drugi – lat 2007-2010; trzeci – lat 2011-2013. Średnie wysokości dla tych okresów dochodów z gospodarstwa rolnego przedstawiono na wykresie 3.2.

Wykres 3.2. Średnia wartość dochodu z gospodarstwa rolnego w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013 dla wybranych państw UE [w euro]

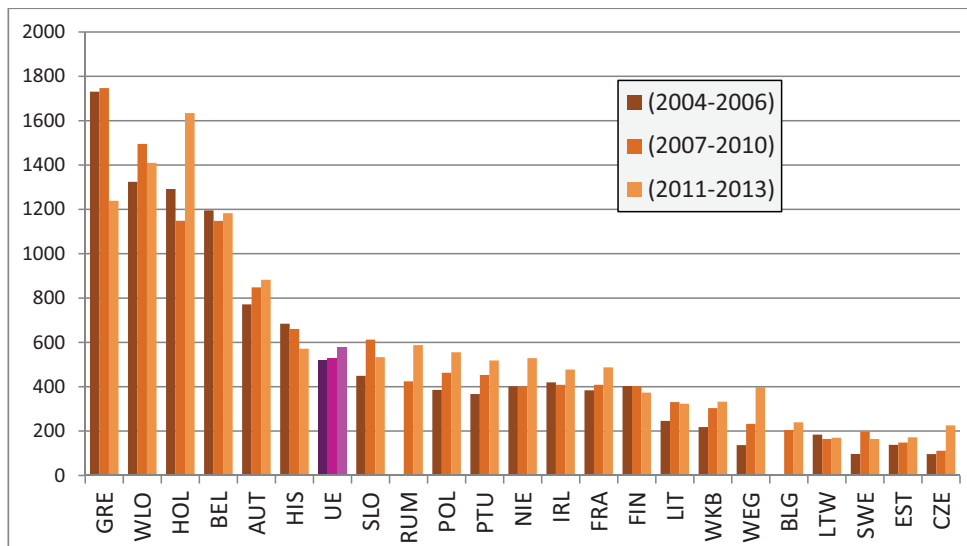

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Średni dochód gospodarstw rolnych w 22¹³ wybranych państwach UE został przedstawiony w porządku od najwyższego uzyskiwanego średnio w latach 2004-2013. Dane średnie dla całej UE wyróżniono kolorami o fioletowym odcieniu. Analiza danych zaprezentowanych na wykresie 3.2 pozwala odnotować znaczne zróżnicowanie średnich dochodów pomiędzy analizowanymi państwami. Średnia dla całej UE w latach 2011-2013 wyniosła 18 883 euro. W przypadku czterech państw (Holandia, Belgia, Wielka Brytania, Czechy) średnie dochody w latach 2011-2013 przekraczały 50 000 euro, natomiast dla sześciu państw, w tym Polski, były niższe od 12 000 euro. Generalnie wyższe dochody osiągają producenci rolni z państw starej Unii. Właściciele gospodarstw rolnych z krajów państw przyjętych w ostatnich latach (Bułgaria, Rumunia) uzyskują zazwyczaj najniższe dochody. Wyjątkiem są producenci z Czech, których dochody należą do grupy sześciu państw, w których rolnicy uzyskują najwyższe dochody.

¹³ Jak wspomniano o tym w części dotyczącej uwag metodycznych zrezygnowano z prezentowania danych dla następujących państw członkowskich UE: Malty, Luksemburga, Cypru, Słowacji i Danii.

Wykres 3.3. Średnia wartość dochodu z gospodarstwa rolnego na 1 ha użytków rolnych w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013 dla wybranych państw UE [w euro]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Zauważyć też należy wzrost poziomu dochodów pomiędzy pierwszym a ostatnim podokresem analizy. O ile w przypadku średnich danych dla całej UE wzrost ten jest stosunkowo niewielki – na co zresztą istotny wpływ miało przyjęcie nowych państw członkowskich, czyli Rumunii, Bułgarii i Chorwacji – to w przypadku takich państw jak Litwa, Węgry czy Czechy mamy do czynienia co najmniej z podwojeniem uzyskiwanych dochodów. W Grecji i Hiszpanii doszło w badanym okresie do nominalnego spadku osiągniętych dochodów.

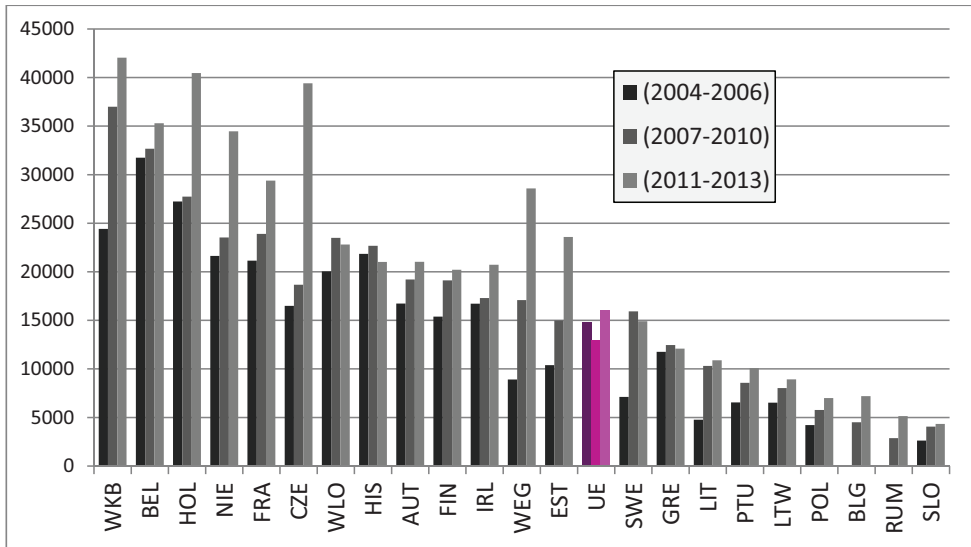
Wysokie różnice poziomu dochodów osiąganych przez właścicieli gospodarstw rolnych w poszczególnych państwach są wynikiem szeregu różnorodnych czynników, takich jak warunki agroklimatyczne, wyposażenie w środki produkcji, wielkość gospodarstwa. Ten ostatni – związany z odmienną strukturą agrarną w poszczególnych regionach Europy – można do pewnego stopnia wyeliminować poprzez ujmowanie wysokości dochodów na hektar użytków rolnych (SE025 – powierzchnia użytkowanych użytków rolnych w ha). Na wykresie 3.3 ujęto wielkość dochodów rolnych na jeden hektar powierzchni użytków rolnych (UR) dla tego samego okresu, co w przypadku wykresu 3.2.

Średni poziom dochodu na hektar użytków rolnych w UE (kolumny zaznaczone na fioletowo) wynosił w latach 2011-2013 ok. 580 euro i był wyższy od tego z lat 2004-2006 o 10%. Dochody w wysokości ponad 1000 euro/ha UR

osiągane były w: Holandii, Belgii, Włoszech i Grecji. Z kolei najniższe dochody – poniżej 250 euro/ha – dotyczą takich państw jak: Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Szwecja. Porównując dane zawarte na obu tych wykresach, można zaobserwować, że oprócz tych państw, w których nominalne dochody producentów rolnych są wysokie, duże wartości dochodu na hektar UR osiągane są w państwach Europy Południowej, jak Włochy, Grecja czy Hiszpania. Naturalnie w państwach, których średnia powierzchnia gospodarstw jest szczególnie duża (Wielka Brytania, Szwecja, Czechy, Estonia, Niemcy), mamy do czynienia ze stosunkowo niskim poziomem dochodu na hektar UR. Z odwrotną sytuacją mamy do czynienia w przypadku Polski, Słowenii czy Rumunii.

Inną zmienną, która mówi dużo o rzeczywistych dochodach producentów rolnych jest stosunek uzyskanego dochodu do nakładów pracy własnej (SE015) wyrażonych w jednostkach przeliczeniowych pracy rodziny. Wartości dotyczące tej zmiennej przedstawiono na wykresie 3.4. Średnia unijna w analizowanym okresie wynosiła około 15 000 euro na 1 osobę pełnozatrudnioną. Wartość dochodu do nakładu pracy jest najniższa w państwach niedawno przyjętych do UE, czyli: Bułgarii, Polsce, Rumunii i Słowenii. W żadnym z wymienionych państw tak liczony dochód nie przekracza 7500 euro. Z drugiej strony istnieje grupa państw „nowej Unii”, dla których dochód do nakładów pracy własnej wzrósł znacząco w przeciągu 10 lat po akcesji do UE i w latach 2011-2013 znacząco przekraczał średnią dla UE. Mowa tu przede wszystkim o Czechach (wzrost o 139%), Węgrzech (wzrost o 321%) i Estonii (wzrost o 227%). Warto też zauważyć, że w przypadku tej zmiennej obserwuje się najwyższy wzrost w badanym okresie. Wynika to przede wszystkim ze spadku nakładów pracy własnej. Spadek ten pomiędzy rokiem 2004 a 2013 dla całej UE wyniósł ok. 8%. Najwyższy był na Łotwie (18,7%), w Grecji (21,1%), Słowenii (26,1%) oraz Estonii (36%). Równie wysoki spadek nakładów pracy własnej w gospodarstwach rolnych nastąpił w Rumunii (34,5%), przy czym w tym przypadku dotyczy to okresu 6 lat. W Polsce spadek nakładów pracy własnej był niewielki i wyniósł niecałe 2,5%. Jedynym państwem, w którym doszło do spadku dochodu do nakładów pracy własnej jest Hiszpania, przy czym nie jest to wynikiem wzrostu ilości pracy zaangażowanej w gospodarstwach lecz obserwowanego spadku dochodów nominalnych.

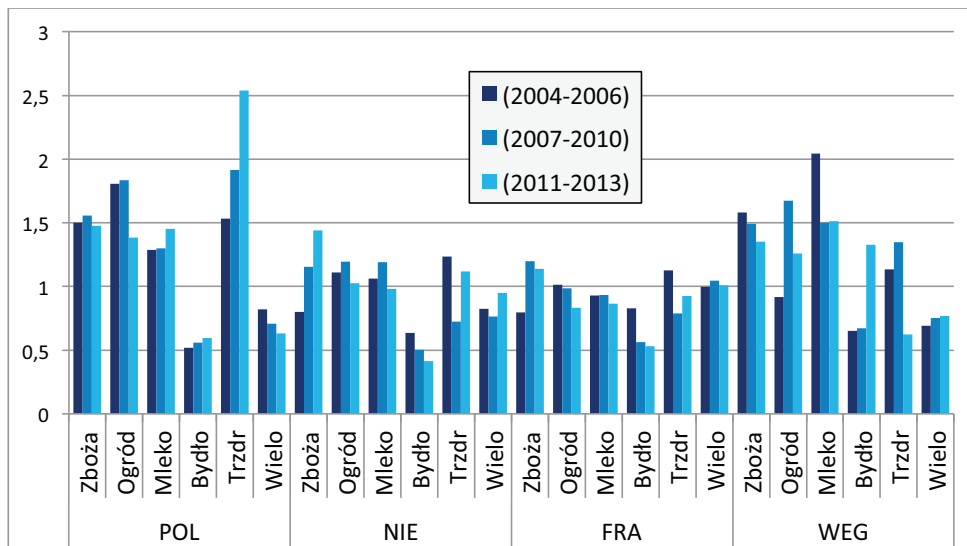
Wykres 3.4. Średnia wartość dochodu z gospodarstwa rolnego do nakładów pracy własnej w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013 dla wybranych państw UE [w euro]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Jak wspomniano w części poświęconej uwagom metodycznym, wyniki prezentowane są również w podziale na 6 typów produkcyjnych. Z uwagi na dbałość o przejrzystość wyводу i mając na uwadze wielość analizowanych typów produkcyjnych, na wykresie 3.5 zaprezentowano jedynie dane odnoszące się do wąskiego grona czterech państw, o czym wspomniano w uwagach metodycznych. Wartości przedstawione na wykresie 3.5 to stosunek uzyskiwanych dochodów przez producentów specjalizujących się w określonym typie produkcji do dochodów osiągniętych przez ogół właścicieli gospodarstw rolnych w danym kraju. Jak można zaobserwować, brak jest jednolitej dla wszystkich czterech państw relacji pomiędzy wybranym typem produkcyjnym a wielkością dochodów względnych czy zmianami w czasie. Niemniej uwidacznia się mniejsze zróżnicowanie dochodów między określonymi typami produkcyjnymi dla Niemiec i Francji. Dane odnoszące się do Francji wskazują, że dochody dla każdego z prezentowanych kierunków produkcji są bliskie lub niższe od średniej krajowej, na co wpływ mają najpewniej wysokie dochody osiągane przez gospodarstwa specjalizujące się w nieprzedstawianych tutaj typach produkcji, jak ma to miejsce m.in. w przypadku produkcji owoców czy wina. W przypadku Polski jak i Węgry zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi kierunkami produkcji jest znacząco większe. Da się również zauważyć, że dochody gospodarstw o produkcji wielostronnej są zazwyczaj niższe niż dochody średnie w danym państwie. Podobnie rzecz się ma w przypadku gospodarstw specjalizujących się w produkcji żywca wołowego (wyjątkiem są Węgry).

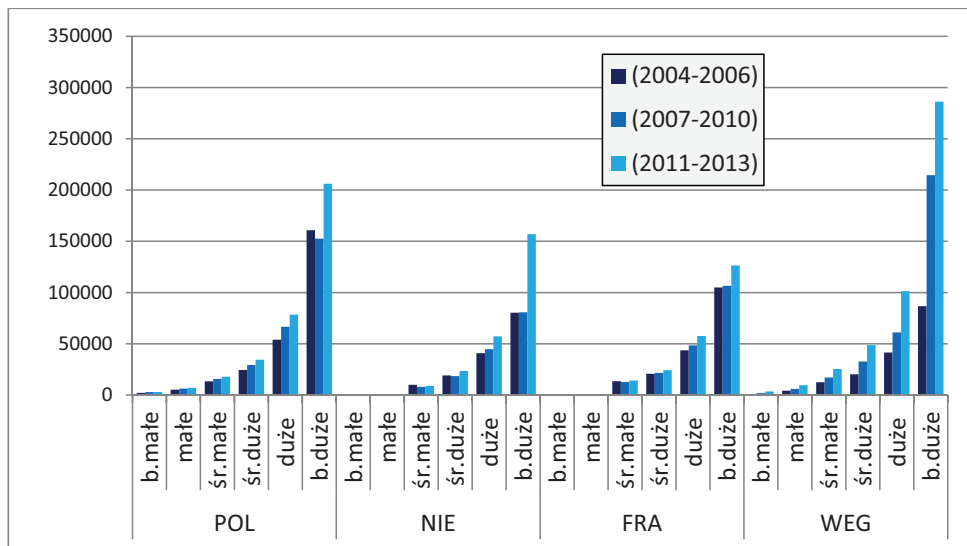
Wykres 3.5. Stosunek dochodów z gospodarstwa rolnego dla wybranych typów produkcyjnych do średnich dochodów w danym kraju w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Interesujące wnioski wyciągnąć można z analizy poziomu dochodów gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej. Dochody te dla czterech państw UE przedstawiono na wykresie 3.6. Dane wskazują, że największe ekonomicznie gospodarstwa rolne w Polsce i na Węgrzech osiągają wyższe dochody niż gospodarstwa o tej samej wielkości ekonomicznej w Niemczech czy Francji. Warto zwrócić uwagę na fakt, że dochody producentów z tej grupy odnotowują najwyższy wzrost w analizowanym okresie. W przypadku Węgier jest to wzrost ponad trzykrotny. Wyjątkiem są tu jednak gospodarstwa polskie, dla których ten wzrost wyniósł zaledwie 28% i był najniższy spośród wzrostów dochodów gospodarstw pozostałych klas ekonomicznych. Należy zwrócić uwagę, że z uwagi na wyższy minimalny próg wielkości ekonomicznej w Niemczech i Francji liczba klas wielkości ekonomicznej jest mniejsza niż w przypadku Węgier czy Polski.

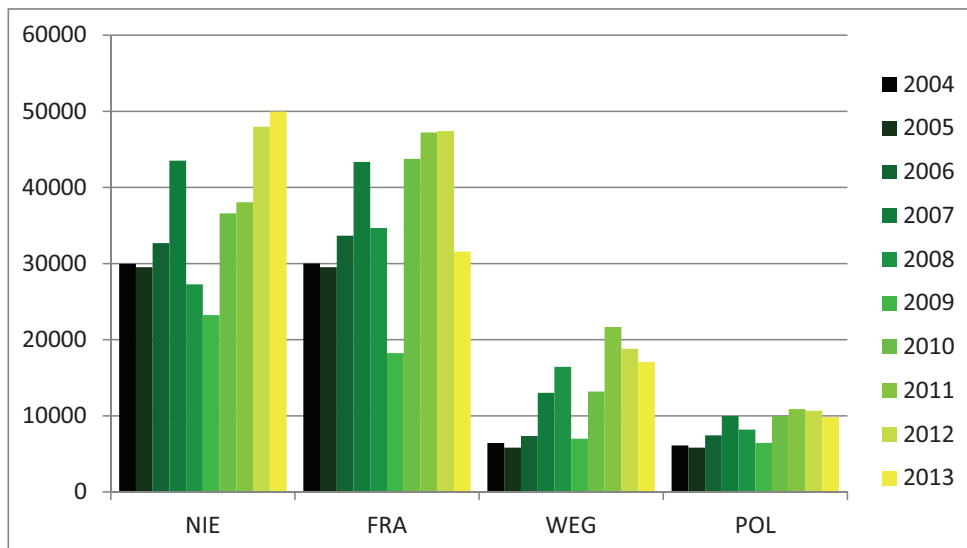
Wykres 3.6. Dochody z gospodarstw rolnych o różnej wielkości ekonomicznej w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Analizując zmiany dochodów w czasie, warto przyjrzeć się dokładniej ich wartości w poszczególnych latach objętych analizą, nie tylko wartościom w roku pierwszym i ostatnim. Wartości średnich dochodów z gospodarstw rolnych dla: Polski, Niemiec, Francji i Węgier w kolejnych latach od 2004 do 2013 przedstawiono na wykresie 3.7. Zaobserwować można wysoką zmienność dochodów producentów rolnych. Biorąc pod uwagę, że zaprezentowano średnie wyniki dla całej, szerokiej populacji gospodarstw rolnych, prezentujących różne klasy wielkości ekonomicznej i typy produkcyjne, takie wahania dochodów uznać należy za bardzo wysokie. Są one nieporównywalnie mniejsze niż wahania dochodów innych grup społecznych. Pomimo różnic w amplitudzie wahań zauważyć można pewien wzorzec zmian dochodów producentów rolnych. Mowa tu o wyraźnym wzroście dochodów w roku 2007, spadku w roku 2009 oraz utrzymującym się stosunkowo wysokim poziomie dochodów po roku 2010. Pewne różnice pomiędzy dochodami w poszczególnych państwach wynikają przede wszystkim z różnic w strukturze produkcji rolnej analizowanych krajów.

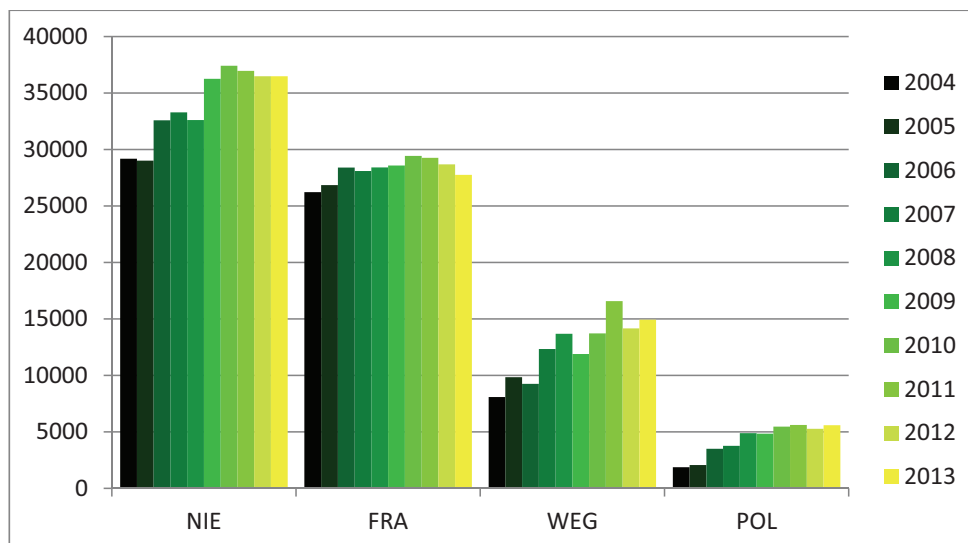
Wykres 3.7. Dochody z gospodarstw rolnych w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w latach 2004-2013 [w euro]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Analiza równania 1.1 przedstawiającego sposób kształtowania się dochodów producentów rolnych pozwala wyodrębnić możliwe determinanty zmian obserwowanych w latach 2004-2013. Spośród trzech głównych czynników formujących zmiany dochodów, wyodrębnionych przez Rembisza [2013, ss. 22-24], z pewnością najmniejszy udział w zmienności mają zmiany typu technologicznego, czyli stosunek uzyskiwanych wyników produkcyjnych do ponoszonych nakładów (R/N). Pomimo dynamicznego wzrostu procesów inwestycyjnych – szczególnie w państwach nowo przyjętych – w ekonomii przyjmuje się, że w krótkim okresie nie można zrealizować inwestycji, których efekty mogłyby wpłynąć na poprawę efektywności produkcji [Czarny 2006, s. 77]. Nie mogą więc one decydować o tak nagłych wahaniami dochodów. Należy więc przyjąć, że są one wynikiem bądź to zmian cen, bądź zmian poziomu wsparcia producentów rolnych. Analiza zmian salda bieżących dopłat i podatków dotyczących działalności operacyjnej, którego wartości w kolejnych latach przedstawiono na wykresie 3.8, unaocznia jednak, że tego typu zmiany tylko w niewielkim stopniu odpowiadają za znaczne wahania dochodów. W szczególności dotyczy to Niemiec i Francji, gdyż w tych państwach wsparcie producentów rolnych pozostawało na stosunkowo jednolitym poziomie. Także w przypadku Polski i Węgier obserwuje się raczej sukcesywny wzrost otrzymywanych dopłat, wynikający z ustalonych wcześniej ustalonych regulacji niż ich wysoką zmienność.

Wykres 3.8. Saldo bieżących dopłat i podatków dotyczących działalności operacyjnej w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w latach 2004-2013 [w euro]

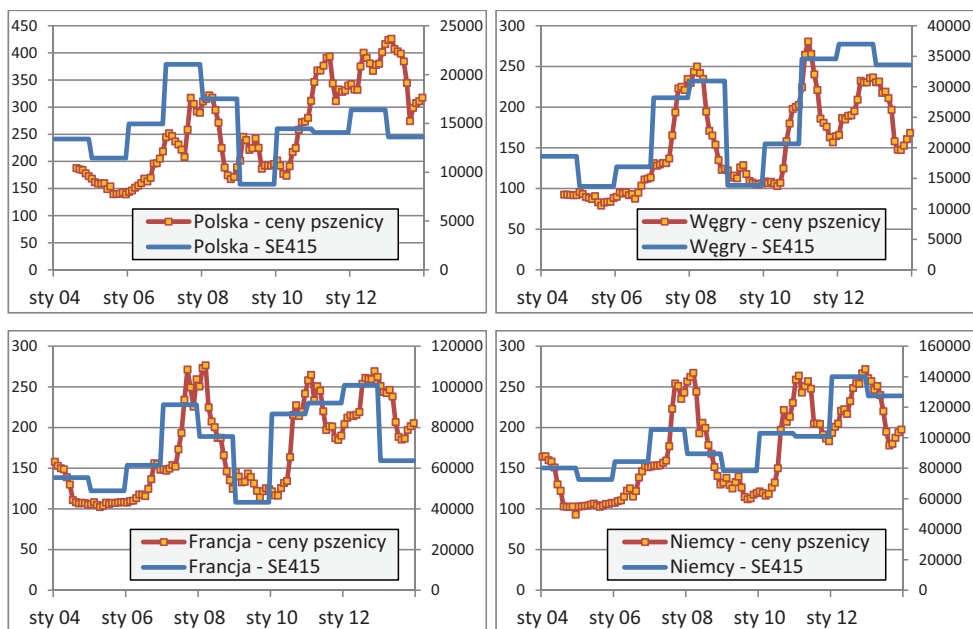
Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Zmiany wahań poziomu dochodów są więc najprawdopodobniej konsekwencją zmian cen w analizowanym okresie. Wskazywać na to mogą między innymi obserwowane w ostatnich latach dynamiczne zmiany cen, które odpowiadają kształtowi zmian dochodów¹⁴. Na przykładzie cen pszenicy i zmian wartości dodanej brutto gospodarstw specjalizujących się w produkcji zbóż zostało to ukazane na wykresie 3.9. Dalsza analiza korelacji zmian cen rocznych artykułów rolnych i dochodów gospodarstw specjalizujących się w produkcji artykułów odpowiadających danej cenie wykazała, że istotnie dochody gospodarstw rolnych pozostają w ścisłej zależności z obserwowanymi na rynku UE cenami. Współczynnik korelacji cen pszenicy i dochodów zbożowych gospodarstw rolnych dla lat 2004-2013 wyniósł: 0,92 dla Francji; 0,90 dla Węgier; 0,82 dla Niemiec i 0,50 dla Polski. Należy w tym miejscu podkreślić, że wielkość tych współczynników należy uznać za wysoką, biorąc pod uwagę, że dotyczy ona wyłącznie cen pszenicy, a nie koszyka cen towarów sprzedawanych przez te gospodarstwa, czy w końcu indeksu cen, który brałby pod uwagę zarówno ceny artykułów sprzedawanych, jak i zakupywanych (nawozy, środki ochrony roślin) przez gospodarstwa rolne. Podobnie wysokie współczynniki korelacji dotyczą także pozostałych typów produkcyjnych. Przykładowo korelacja

¹⁴ Na temat przebiegu i przyczyn zmian cen artykułów rolnych w ostatnich latach pisano szerzej w zeszłorocznej Monografii PW [Bańkowska i in. 2015, ss. 59-61].

cen mleka i dochodów osiąganych przez gospodarstwa hodujące bydło mleczne wyniosła w tym okresie: 0,89 dla Polski; 0,88 dla Węgier; 0,70 dla Niemiec i 0,68 dla Francji.

Wykres 3.9. Wartość dodana brutto gospodarstw zbożowych (prawa oś) i ceny pszenicy (lewa oś) w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w latach 2004-2013 [w euro]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu i FADN.

Ostatnim elementem analizy dochodów uzyskiwanych przez producentów rolnych jest estymacja konwergencji wartości średniej dochodów pomiędzy państwami członkowskimi UE. Nie jest to temat bezpośrednio związany z zagadnieniami poruszonymi w niniejszej pracy, jednak zdaniem autorów jest on warty podjęcia. Jak pisze Kusideł [2013, s. 16] brak jest zgody wśród ekonomistów co do listy warunków czy samego mechanizmu występowania konwergencji. Sytuacja, w której podmioty gospodarcze cechujące się odmiennym poziomem wyposażenia w kapitał, technologię czy kapitał ludzki funkcjonują na jednolitym rynku i są beneficjentem tej samej polityki wsparcia, wydaje się interesująca pod względem badawczym. Zgodnie z neoklasyczną teorią wzrostu dochody tych podmiotów powinny podlegać konwergencji. Z kolei zdaniem ekonomistów będących reprezentantami innych szkół ekonomicznych samo funkcjonowanie w podobnych warunkach nie oznacza warunków do konwergencji dochodów [Kusideł 2013, ss. 18-19].

Wykorzystując metodologię zaprezentowaną w części dotyczącej uwag metodycznych, zbadano, czy w latach 2004-2013 doszło do konwergencji dochodów rolniczych pomiędzy krajami członkowskimi UE. Do obliczeń wykorzystano dane dotyczące średnich dochodów w wybranych państwach UE. Wyniki obliczeń w podziale na badane typy produkcyjne gospodarstw rolnych przedstawiono w tabeli 3.6.

Tabela 3.6. Występowanie konwergencji dochodów rolniczych typu beta i sigma w latach 2004-2013 pomiędzy państwami członkowskimi UE

Typ produkcyjny	Konwergencja typu beta		Konwergencja typu sigma		
	Współ. b	wniosek	σ^2_1/σ^2_2	σ^2_2/σ^2_1	wniosek
Zboża, oleiste i białkowe	0,093	-		4,383***	dywergencja
Uprawy ogrodnicze	-0,425*	konwergencja		2,617*	dywergencja
Bydło mleczne	-0,226*	konwergencja		2,464*	dywergencja
Byd. mięsne i hodowlane	-0,313**	konwergencja	1,230		-
Trzoda chlewna i drób	-0,579***	konwergencja	1,460		-
Wielostronne	-0,527***	konwergencja		2.707**	dywergencja

Przedziały ufności: *** - 0,99; ** - 0,95; * - 0,9

Źródło: Opracowanie własne.

Lewa strona tabeli 3.6 przedstawia wyniki obliczeń odnoszących się do konwergencji typu beta. Liczba gwiazdek obok wartości współczynnika b , obliczonego odrębnie dla każdego analizowanego typu produkcyjnego na podstawie równania 3.1, wskazuje na stopień istotności statystycznej. Jedyne w przypadku gospodarstw specjalizujących się w produkcji upraw zbożowych, oleistych i białkowych wartość tego współczynnika była dodatnia, jednak nie był on statystycznie istotny. Oznacza to, że nie można stwierdzić występowania ani konwergencji, ani dywergencji dla tej grupy gospodarstw. W pozostałych przypadkach mamy do czynienia z występowaniem konwergencji typu beta. Innymi słowy, mamy do czynienia z sytuacją, w której wzrost średnich dochodów producentów rolnych w badanym okresie był szybszy w tych państwach, w których w roku 2004 dochody rolne były niższe.

Prawa strona tabeli 3.6 prezentuje wyniki obliczeń dotyczących występowania konwergencji typu sigma. W przypadku gdy wariancja badanej zmiennej (w tym przypadku chodzi o średnie dochody z gospodarstwa rolnego dla poszczególnych państw członkowskich UE) w pierwszym okresie była wyższa niż w ostatnim okresie (zaznaczona wartość σ^2_1/σ^2_2) istnieje podejrzenie występowania konwergencji typu sigma. Z taką sytuacją mamy jednak do czynienia wyłącznie w przypadku gospodarstw specjalizujących się w bydle mięsnym i ho-

dowlanym oraz specjalizujących się w trzodzie chlewnej i drobiu. W obu jednak przypadkach różnica ta nie była statystycznie istotna. O statystycznej istotności można mówić w przypadku pozostałych typów produkcyjnych. Tu jednak doszło do wzrostu wariancji badanej zmiennej (zaznaczona wartość σ_2^2/σ_1^2), co oznacza występowanie dywergencji typu sigma.

Tego rodzaju rozbieżność wyników, czyli współwystępowanie konwergencji typu beta i dywergencji typu sigma, jest łatwa do wyjaśnienia. Występuje ona w tych zbiorowościach, w których badana zmienna rośnie szybciej dla tych jednostek, które cechują się niskim jej poziomem w pierwszym okresie, jednak początkowe różnice w badanej grupie są na tyle wysokie, że niezależnie od występowania ujemnej korelacji pomiędzy wartością początkową a tempem wzrostu wraz z upływem czasu rośnie zróżnicowanie zmiennej. Podobnie w badanym przypadku – szybszy wzrost dochodów rolnych w państwach, w których był on w roku 2004 niższy od średniej współlistnieje ze znacznym zróżnicowaniem dochodów pomiędzy badanymi krajami. Potrzeba wielu lat, by wystąpiła konwergencja typu sigma. Będzie ona miała miejsce dopiero w momencie, gdy dojdzie do faktycznego zrównania się poziomu dochodów producentów rolnych w całej UE.

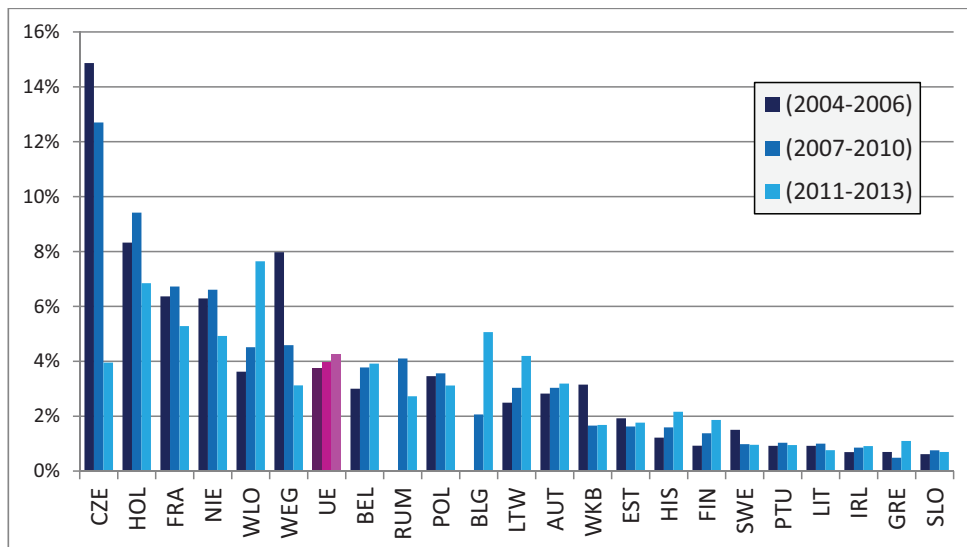
3.3. Dochody producentów rolnych a podatki

Podatki płacone przez producentów rolnych są pierwszym kanałem transferu środków pieniężnych, którego skala przepływu jest przedstawiona w tym rozdziale. Celem tej części pracy jest ukazanie zróżnicowania wysokości płaconych przez rolników podatków w zależności od położenia gospodarstwa, jego typu produkcyjnego czy wielkości ekonomicznej. W ramach metodologii FADN możemy dokonać rozróżnienia na podatki z tytułu posiadania gospodarstwa rolnego i prowadzonej działalności rolniczej (SE390) oraz podatek VAT. W przypadku podatku VAT odrębnie traktowany jest podatek VAT dotyczący działalności inwestycyjnej (SE408). Pozostały podatek VAT ujęty jest w saldzie podatku VAT (SE395)¹⁵. Poza pierwszym wykresem w tym podrozdziale, który przedstawia jedynie stosunek wartości podatków z tytułu posiadania gospodar-

¹⁵ Warto w tym miejscu przytoczyć uwagę metodyczną odnoszącą się do tego konta, która brzmi: „Podstawową zasadą odnoszącą się do wszystkich zapisów jest ewidencja danych według wartości netto (bez VAT). Zasada ta nie stwarza kłopotu w przypadku gdy rolnik jest podatnikiem VAT na zasadach ogólnych. W przypadku gdy obowiązuje system rolniczy, różne kwoty VAT są ewidencjonowane w taki sposób, aby przy obliczaniu wyników wszelkie korzyści z uczestnictwa w krajowym systemie VAT dla rolnictwa mogły zostać uwzględnione. Saldo VAT dla działalności operacyjnej gospodarstwa rolnego oblicza się, odejmując od kwoty VAT należnego zryczałtowaną kwotę VAT naliczonego” [Wyniki Standardowe... 2015, s. 28]

stwa rolnego i prowadzonej działalności rolniczej do uzyskanych dochodów, w pozostałych wszystkie trzy rodzaje podatków płaconych przez producentów rolnych traktowane będą łącznie¹⁶.

Wykres 3.10. Stosunek wartości podatków z tytułu prowadzenia działalności rolniczej do dochodów w wybranych państwach UE w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013 [w %]

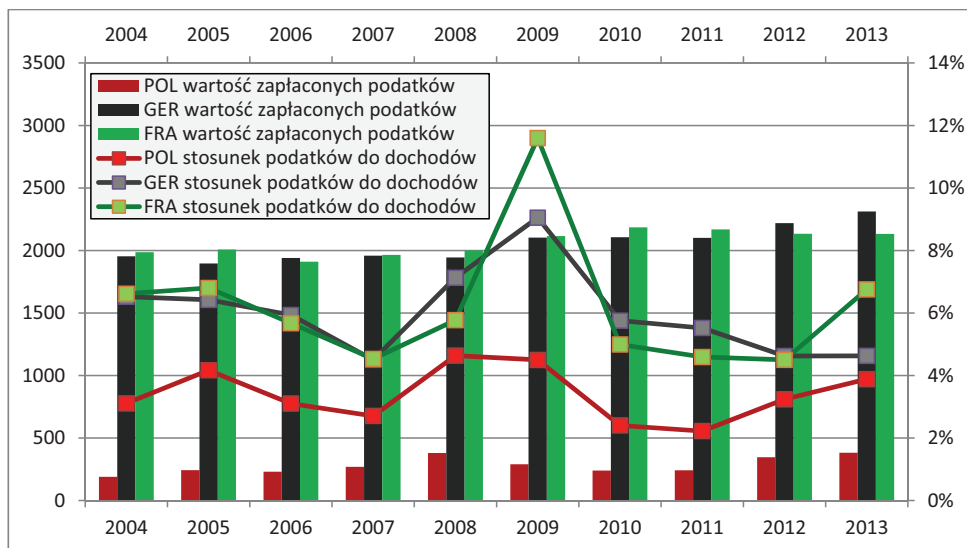
Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Na wykresie 3.10 przedstawiono stosunek wartości podatków z tytułu prowadzenia działalności rolniczej do dochodów w 22 państwach członkowskich UE. Kolorami o fioletowym odcieniu zaznaczono wartości średnie dla wszystkich państw członkowskich UE. Pierwszym wnioskiem z analizy przedstawionych wartości jest znaczna różnorodność stopnia opodatkowania dochodów rolniczych pomiędzy analizowanymi krajami. Jest to przede wszystkim wynikiem odrębności systemów fiskalnych w poszczególnych państwach. Pewien wpływ ma też odmiennosc dominującej formy prawnej gospodarstw w danym kraju. W szczególności dotyczy to Czech i Holandii, czyli państw, w których procentowy udział podatków w dochodzie jest najwyższy. Niezależnie jednak od różnego stopnia obciążenia producentów rolnych ciężarem podatkowym, warto zauważyć, że średni poziom tego obciążenia pozostaje bardzo niski. Dla zdecydowanej większości analizowanych państw wartość zapłaconych podatków nie przekracza 4% uzyskanego dochodu. W przypadku ośmiu państw – Estonii, Finlandii, Szwecji, Portugalii, Ir-

¹⁶ Sumaryczne potraktowanie podatków płaconych przez producentów rolnych wymaga wówczas zsumowania pozycji SE390 i SE408 oraz odjęcia od tej sumy SE395.

landii, Litwy, Grecji i Słowenii – stosunek podatków do dochodów w żadnym ze wskazanych okresów nie przekroczył 2%. Incydentalne są przypadki, gdy poziom ściągniętych podatków od producentów rolnych przewyższał 8% – dotyczyło to wyłącznie gospodarstw rolnych w Czechach i Holandii. W przypadku gospodarstw w Polsce stosunek podatków do dochodów oscylował wokół 3%.

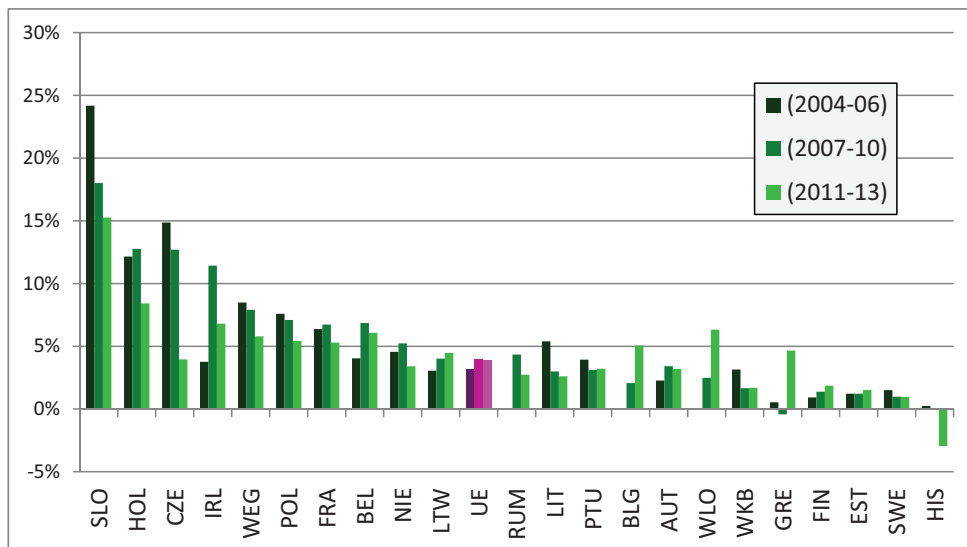
Wykres 3.11. Wartość podatków [w euro – lewa oś] oraz stosunek podatków do dochodów [w % – prawa oś] w Polsce, Niemczech i Francji w latach 2004-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Kolejnym wnioskiem jest fakt znacznego zróżnicowania stosunku podatków do dochodów w czasie. To z kolei jest efektem sposobu naliczania podatków w rolnictwie. W wielu państwach podatek ten naliczany jest nie od faktycznie uzyskanych dochodów, a od pewnych mierników stanowiących lepsze bądź gorsze przybliżenie osiąganych przez producentów rolnych dochodów, tak jak jest to w przypadku Polski. Wartość zapłaconych podatków, bez odnoszenia tej wysokości do uzyskanych dochodów, utrzymuje się jednak w większości państw na stabilnym poziomie, co zilustrowano na przykładzie Polski, Niemiec i Francji na wykresie 3.11. Jak widać na wykresie kolumny, przedstawiające wartość płaconych podatków zmieniają się z roku na rok nieznacznie, podczas gdy zaznaczony linią stosunek podatków do dochodów w każdym z trzech państw podlega znaczącym wahaniom. Wysoka zmienność wielkości zaprezentowanej na wykresie 3.10 jest więc przede wszystkim wynikiem zmienności samych dochodów i odmiennej formy naliczania podatków w rolnictwie niż jest to w przypadku większości pozostałych sektorów w gospodarce.

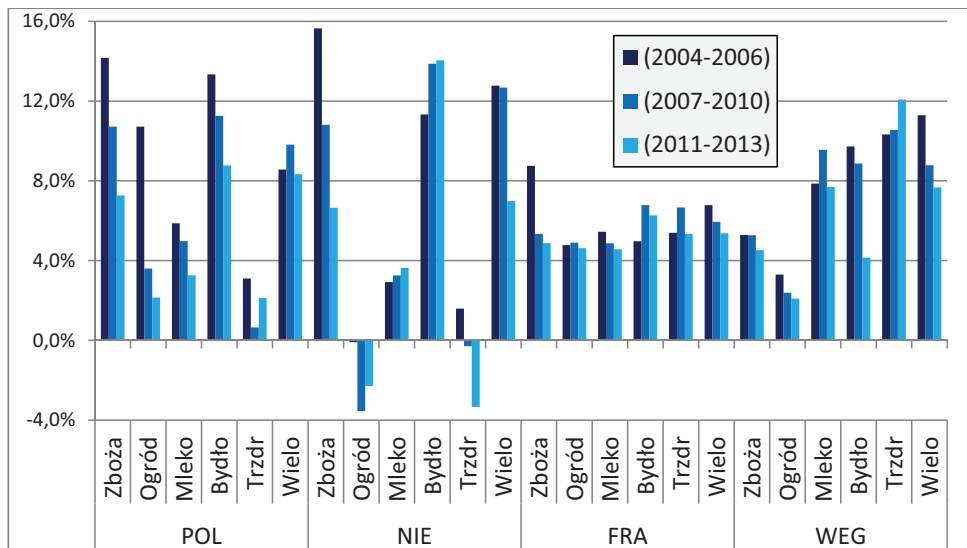
Wykres 3.12. Stosunek podatków razem do dochodów w wybranych państwach UE w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013 [w %]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Dane przedstawione na wykresie 3.12 stanowią uzupełnienie wcześniej przedstawionych wartości. W tym przypadku podatki z tytułu prowadzenia działalności rolniczej zostały zsumowane z saldem podatku VAT zarówno dla działalności operacyjnej, jak i inwestycyjnej. Podobnie jak w poprzednim wykresie dane średnie dla całej UE zaznaczono kolorami o fioletowym odcieniu. Można odnotować znaczne różnice pomiędzy skalą obciążenia samymi podatkami z tytułu prowadzenia działalności rolniczej a sumą podatków wraz z podatkiem VAT. Jest to wynikiem tego, że zróżnicowanie stawek podatku od wartości dodanej a także stawek preferencyjnych dla wybranych dóbr i usług jest w UE bardzo wysokie [EU country specific... 2016]. Łączne obciążenie podatkowe producentów rolnych – przynajmniej tą częścią podatków, która jest zawarta w metodologii FADN – kształtuje się więc średnio na poziomie ok 3,5% dochodów. Największe obciążenie dotyczy gospodarstw w Słowenii, Holandii i Czechach. Warty odnotowania jest wysoki stosunek płaconych podatków VAT w stosunku do dochodów dla producentów słoweńskich oraz irlandzkich. W przypadku wybranych okresów w Hiszpanii, Grecji i Włoszech saldo odprowadzanych do budżetu podatków pozostawało ujemne.

Wykres 3.13. Stosunek podatków razem do dochodów dla wybranych typów produkcyjnych w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

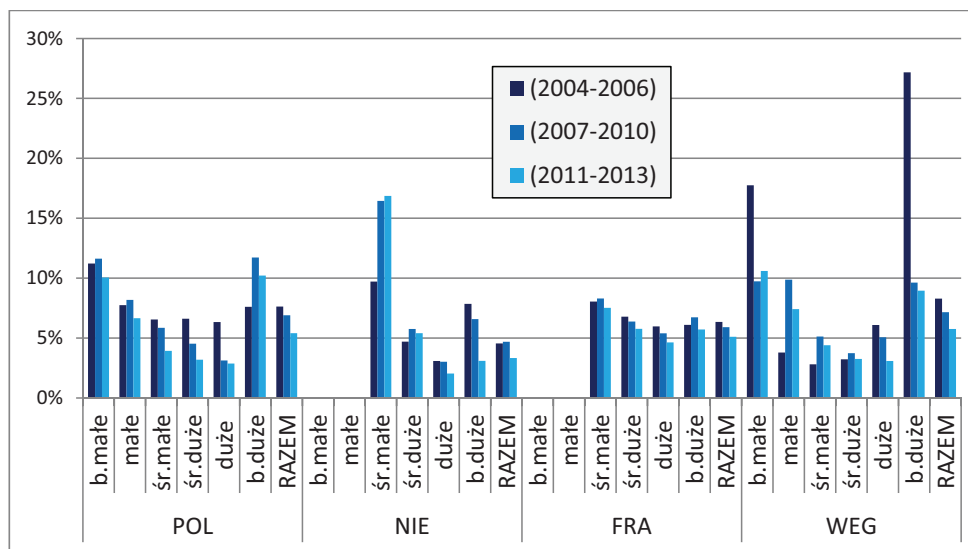
Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Kolejnym elementem wartym odnotowania jest zróżnicowanie faktycznych obciążeń podatkowych dla gospodarstw o różnym typie produkcyjnym. Na wykresie 3.13 przedstawiono dane wyłącznie dla Niemiec, Francji, Polski i Węgier. Podobnie jak w przypadku danych dla wszystkich pozostałych państw członkowskich UE, brak jest jednolitego wzorca różnic opodatkowania w zależności od typu produkcyjnego gospodarstw. Z pewnością można odnotować przeciętne wyższy poziom stosunku płaconych podatków do dochodów dla gospodarstw zbożowych – wyjątkiem są tutaj Węgry. Wysoki poziom obciążeń podatkowych dotyczy również gospodarstw specjalizujących się w produkcji bydła mięsnego oraz gospodarstw wielostronnych. Do pewnego stopnia wynika to jednak z generalnie niższego poziomu dochodów w przypadku tego typu gospodarstw. Z drugiej strony najniższe podatki w stosunku do dochodów dotyczą gospodarstw ogrodniczych. Obserwuje się również mniejsze zróżnicowanie stosunku podatków do dochodów dla różnych gospodarstw o różnym typie produkcyjnym dla Francji i Węgier.

Stosunek zapłaconych podatków do osiągniętych przez producentów rolnych dochodów jest uzależniony od wielkości ekonomicznej gospodarstwa. Dane dla czterech państw przedstawiono na wykresie 3.14. W każdym z państw największe obciążenie podatkowe w stosunku do dochodów dotyczy gospodarstw najmniejszych oraz największych. W przypadku tych pierwszych jest to

wynikiem niskiego poziomu dochodów. W przypadku największych gospodarstw jest to w dużej mierze wynikiem uzależnienia wysokości płaconych podatków od zasobów posiadanej ziemi, o czym mowa była w rozdziale 3. Podobna relacja wielkości ekonomicznej gospodarstw do wysokości stosunku podatków do dochodu, czyli najwyższe stosunkowe obciążenie gospodarstw najmniejszych i największych, jest odnotowywana także w pozostałych państwach członkowskich UE.

Wykres 3.14. Stosunek podatków razem do dochodów gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

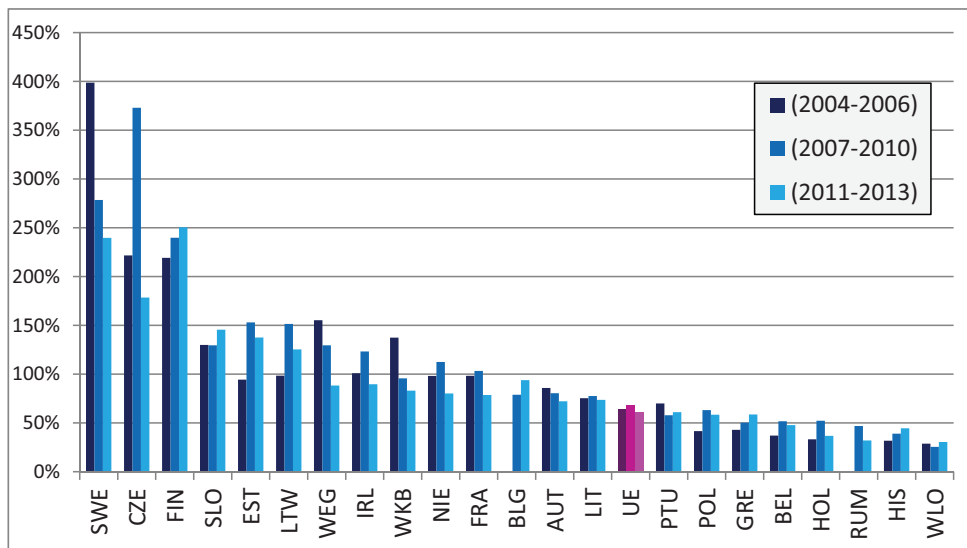

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

3.4. Dochody producentów rolnych a otrzymywane subwencje

Jak można przypuszczać na podstawie informacji zawartych w rozdziale 3., poświęconemu kształtowi i instrumentom polityki rolnej w UE, znaczenie subwencji otrzymywanych przez gospodarstwa rolne dla wysokości uzyskiwanych dochodów jest zdecydowanie wyższe niż znaczenie obciążeń podatkowych. Wspólna polityka rolna sprawia, że do producentów rolnych trafiają znacznej wartości środki finansowe. Poniżej przedstawione zostaną wartości średnie tych strumieni dla wybranych państw UE w analizowanych latach.

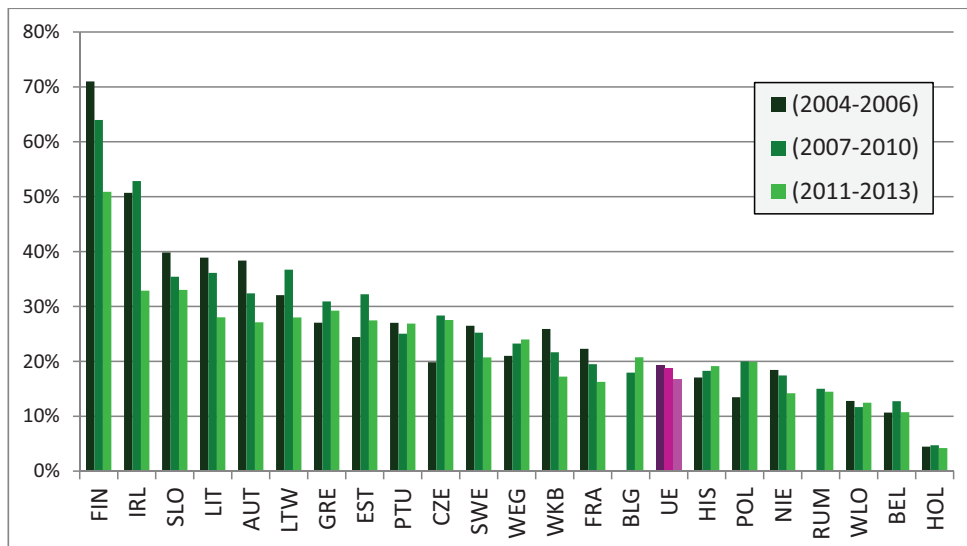
Wykres 3.15. Stosunek otrzymanych subsydiów do dochodów w wybranych państwach UE w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013 [w %]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Na wykresie 3.15 przedstawiono poziom relacji wartości otrzymywanych przez producentów rolnych subsydiów do poziomu uzyskiwanych dochodów. Państwa uszeregowano od lewej do prawej według średniego poziomu tej relacji od najwyższego do najniższego. Podobnie jak w poprzednich rozdziałach kolorami o fioletowym odcieniu zaznaczono wartości średnie dla całej UE. Odnotować należy przede wszystkim wysoki poziom stosunku subsydiów do dochodów dla każdego z państw. Tylko dla pięciu z dwudziestu dwóch przedstawionych państw średni poziom wsparcia nie przekracza średniej wartości dochodów uzyskiwanych przez producentów rolnych. Nawet jednak w przypadku gospodarstw włoskich, dla których relacja subsydiów do dochodów jest najniższa, przekracza ona 28% średnio dla całego okresu od 2004 do 2013 r. W przypadku czternastu państw stosunek subsydiów do dochodu przekracza poziom 75%, a aż w dziewięciu państwach średni poziom dochodów jest niższy od poziomem subsydiów. Oznacza to, że w przypadku większości państw UE dochody producentów rolnych są ściśle uzależnione od wielkości wsparcia ze środków publicznych. Właściciele gospodarstw rolnych są bardziej zależni od administracyjnych regulacji dotyczących wsparcia sektora rolnego niż od procesów zachodzących na rynkach artykułów rolnych. Nie stwierdza się natomiast znacznych zmian w czasie w poziomie uzależnienia producentów rolnych od wsparcia finansowego na poziomie unijnym, aczkolwiek w przypadku niektórych państw istnieją znaczące różnice stosunku subsydiów do dochodów w zależności od analizowanego podokresu.

Wykres 3.16. Stosunek otrzymanych subsydiów do wartości produkcji ogółem w wybranych państwach UE w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013 [w %]

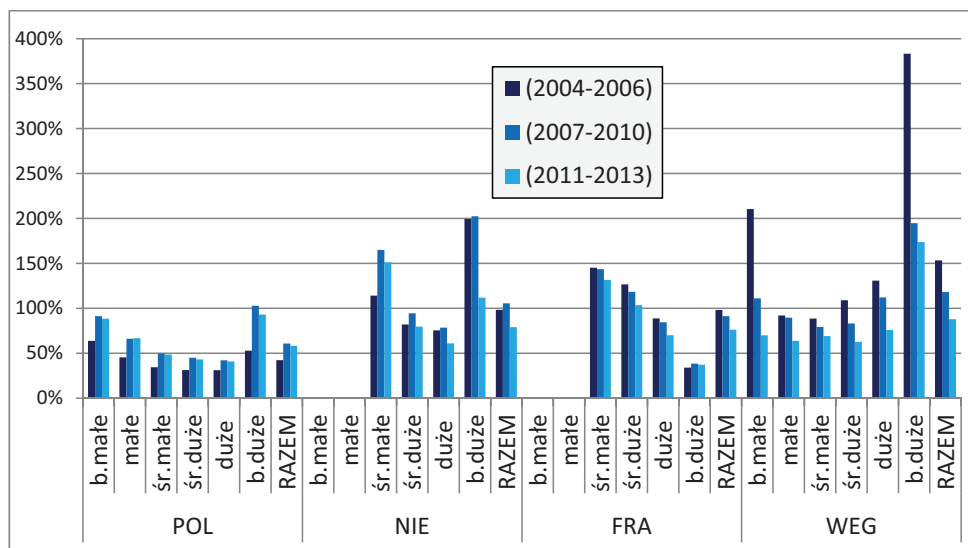

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

W celu potwierdzenia istotnego znaczenia subsydiów w kształtowaniu dochodów producentów rolnych warto odnieść wartość otrzymywanego wsparcia do innych składowych Dochodu z gospodarstwa rolnego (SE420). Można bowiem w praktyce gospodarczej spotkać się z sytuacją, w której ponoszące wysokie koszty przedsiębiorstwo uzyskuje względnie niewielkie dochody przy dużej skali produkcji. W przypadku, w którym dochody stanowią promil wartości produkcji ogółem, subsydia znacząco niższe od dochodów odgrywałyby stosunkowo mniejsze znaczenie niż w przypadku, gdy wartość subsydiów porównywalna jest z wartością produkcji. Z tego też powodu na wykresie 3.16 zaprezentowano średnie wielkości stosunku wartości otrzymanego wsparcia do wartości produkcji ogółem dla wybranych państw UE. Najważniejszą konkluzją wynikającą z analizy graficznej wykresu 3.16 jest, że w przypadku gospodarstw rolnych w UE wartość wsparcia równa się znaczącemu procentowi ich wartości produkcji ogółem. Średnia unijna w analizowanym okresie wynosi 18,2%. Gdyby zaś odnieść wartość subsydiów do nadwyżki produkcji nad kosztami bezpośrednio związanymi z produkcją – czyli przy pominięciu kosztów ogólnogospodarczych takich jak koszty energii, usług czy utrzymania maszyn i budynków – to stosunek ten przewyższa poziom 0,45. Jedynie dla sześciu państw – w tym Polski i Niemiec – stosunek subsydiów do wartości produkcji jest niższy niż 0,18. Natomiast aż w dziesięciu z analizowanych państw stosunek wysokości

wsparcia do wartości produkcji przewyższa 0,25. W przypadku Finlandii przekracza znacząco poziom 0,6. Gdyby odnieść wartość subsydiów do wartości nadwyżki produkcji nad kosztami bezpośrednimi, to aż w ośmiu państwach – Litwie, Słowenii, Estonii, Czechach, Szwecji, Łotwie, Irlandii i Finlandii – stosunek ten jest wyższy od jedności. Jedynie w przypadku Holandii stosunek ten jest niższy niż 0,15.

Wykres 3.17. Stosunek wartości subsydiów do dochodów gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

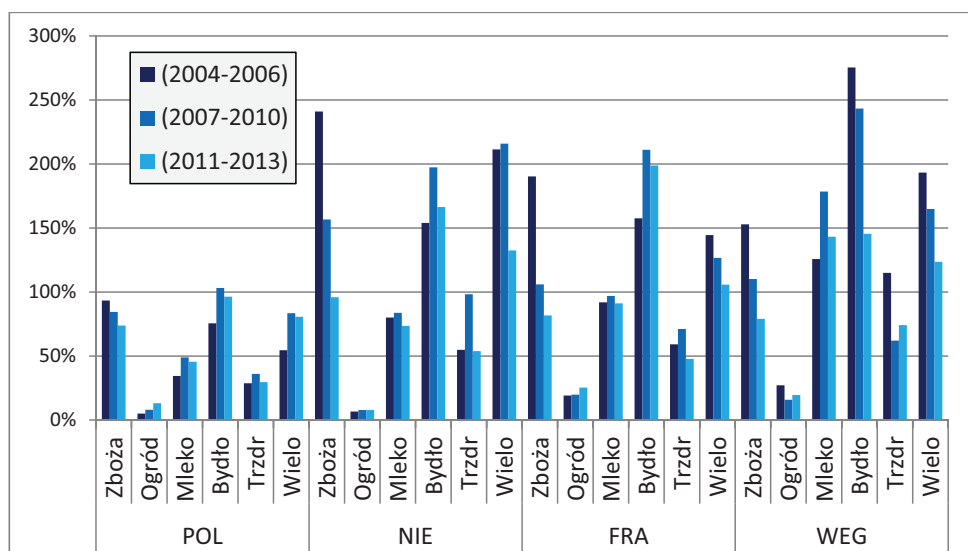
Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Wysoki poziom stosunku wartości udzielanego wsparcia do wartości produkcji czy nadwyżki produkcji nad kosztami bezpośrednimi potwierdza wyraźną już ocenę odnoszącą się do mocniejszego uzależnienia gospodarstw rolnych w większości państw UE od regulacji administracyjnych niż procesów zachodzących na rynku artykułów rolnych. W szczególności dotyczy to takich państw jak: Finlandia, Austria, Węgry, Litwa, Słowenia, Estonia, Czechy, Szwecja, Łotwa, Irlandia czy Grecja. Polska pozostaje w grupie tych państw – spośród których prym wiodą Holandia i Belgia – w których dochody producentów rolnych są stosunkowo mało uzależnione od otrzymywanego wsparcia. Należy jednak pamiętać, że uzależnienie to jest niewielkie wyłącznie na tle średniej w UE.

Jak można się domyślać, relacja otrzymywanego wsparcia do uzyskiwanych dochodów jest uzależniona od wielkości ekonomicznej gospodarstwa. Na wykresie 3.17 przedstawiono poziom stosunku wartości subsydiów do warto-

ści dochodów dla czterech państw UE w podziale na wielkość ekonomiczną gospodarstwa. W każdym w tych państw – poza Francją – najwyższy udział wsparcia w dochodach dotyczy najmniejszych i największych gospodarstw rolnych. W przypadku gospodarstw najmniejszych duże znaczenie odgrywa tu niewielki poziom dochodów. Gospodarstwa największe uzyskują zaś szczególnie wysokie wsparcie, co najczęściej wiąże się z dużą ich powierzchnią lub skalą prowadzonej produkcji. Gospodarstwa o średniej wielkości ekonomicznej cechują się stosunkowo niskim poziomem wsparcia w stosunku do uzyskiwanych dochodów.

Wykres 3.18. Stosunek wartości subsydiów do dochodów dla wybranych typów produkcyjnych w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Istnieje wyraźny związek pomiędzy stopniem wsparcia dochodów producentów rolnych a typem prowadzonej produkcji. Na wykresie 3.18 przedstawiono wysokość stosunku subsydiów do dochodu dla gospodarstw o różnych typach produkcji w czterech państwach. Najwyższy udział wielkości wsparcia w dochodach cechuje gospodarstwa specjalizujące się w uprawach polowych, chowie bydła rzeźnego i produkcji mieszanej. Gospodarstwa o tych typach produkcyjnych uzyskiwały w każdym z analizowanych państw wsparcie daleko wyższe niż wynosił średni poziom w danym państwie. Ponadto wsparcie to przekraczało znacząco wartość uzyskiwanych dochodów – w przypadku polskich producentów rolnych było bliskie tej wartości. Warto zauważyć, że o ile w przypadku gospodarstw specjalizujących się w uprawach polowych i produkcji mieszanej

następuje spadek w czasie relacji wsparcia do dochodów, to dla gospodarstw specjalizujących się w chowie bydła rzeźnego w kolejnych podokresach następuje wzrost tej relacji. Zdecydowanie najniższy udział wsparcia w dochodach dotyczy gospodarstw ogrodniczych. Także dla gospodarstw trzodowych i drobiowych stosunek subsydiów do dochodów jest niższy od średniej.

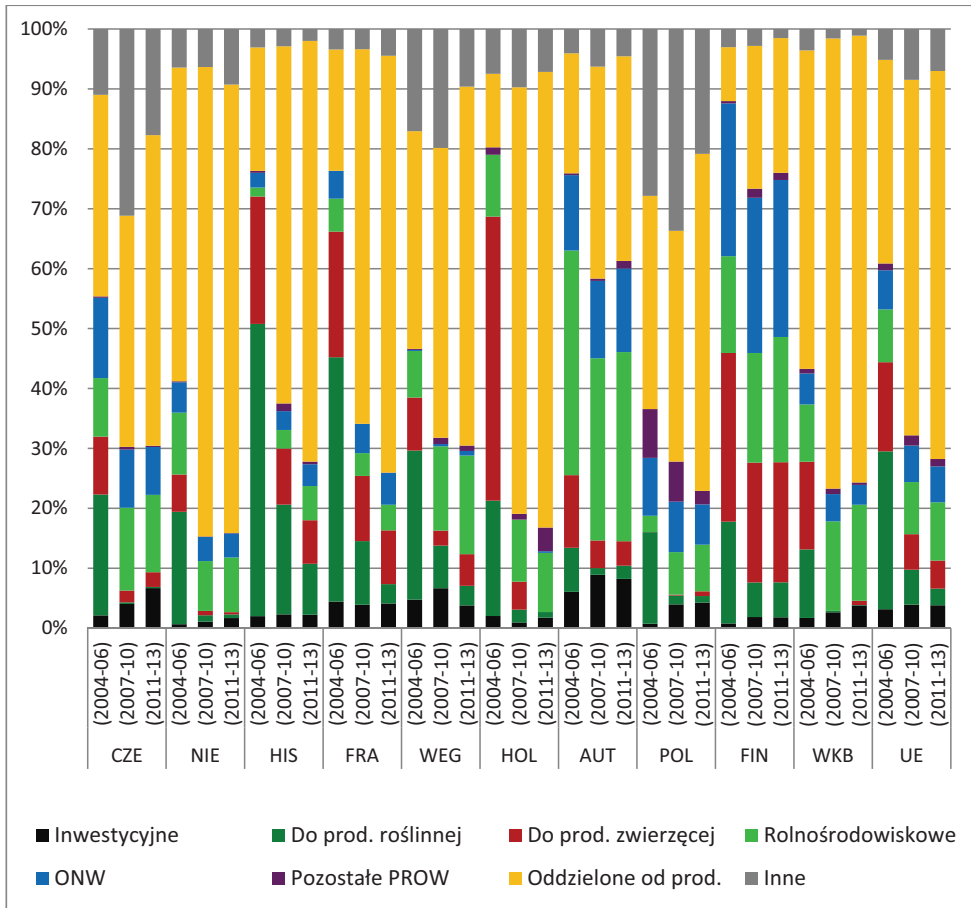
3.5. Struktura otrzymywanych subwencji

W analizowanym okresie dochodziło do znacznych zmian we Wspólnej Polityce Rolnej. Znajduje to odzwierciedlenie w znacznym zróżnicowaniu uzyskiwanych przez producentów rolnych subsydiów w czasie. Procentowy udział różnych rodzajów wsparcia, pogrupowanych zgodnie z metodologią stosowaną przez FADN, w całkowitej wartości otrzymanych subsydiów dla wybranych państw UE zaprezentowano na wykresie 3.19. Zawarty w legendzie skrót ONW odnosi się do płatności do obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, natomiast skrót PROW – do płatności w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich. Warto tu nadmienić, że z uwagi na skomplikowanie wykresu ograniczono się do przedstawienia danych wyłącznie dla 10 wybranych krajów.

Trzy pierwsze kolumny po prawej stronie wykresu 3.19 dotyczą wartości średnich dla wszystkich państw. Najwyraźniej widoczna zmiana, do jakiej doszło szczególnie pomiędzy pierwszym a drugim analizowanym podokresem, dotyczy znacznego spadku wsparcia do produkcji roślinnej i zwierzęcej na korzyść płatności oddzielonych od produkcji. Ich udział w całkowitej wartości wsparcia wzrósł z 33,9 do 64,7%. Wynika to z wprowadzenia zasady *decouplingu* płatności bezpośrednich w tym okresie. Wzrósł również – choć nie w tak dużej skali – udział płatności rolnośrodowiskowych, które po roku 2010 stanowiły blisko 10% wartości transferów kierowanych do producentów rolnych.

Zauważyć też można znaczne zróżnicowanie struktury otrzymywanych świadczeń pomiędzy analizowanymi krajami. Przykładowo, Finlandia, z uwagi na specyfikę swojego sektora rolnego, jest państwem, w którym producenci rolni wciąż otrzymywali w latach 2007-2013 znaczną ilość środków w ramach dopłat do produkcji zwierzęcej. Innym wyróżnikiem Finlandii jest znaczny udział płatności rolnośrodowiskowych. Przy czym należy zauważyć, że liderem w tym zakresie pozostaje Austria, gdzie płatności rolnośrodowiskowe stanowiły o blisko 1/3 ogółu transferów. Wysoki, czyli przekraczający 10%, udział tego rodzaju płatności dotyczy też: Węgier, Holandii, Czech i Wielkiej Brytanii. Z kolei Niemcy, Holandia i Wielka Brytania należą do grupy państw, dla których po roku 2006 ponad 3/4 ogółu transferów skierowanych do producentów rolnych trafia w formie płatności *decoupled*.

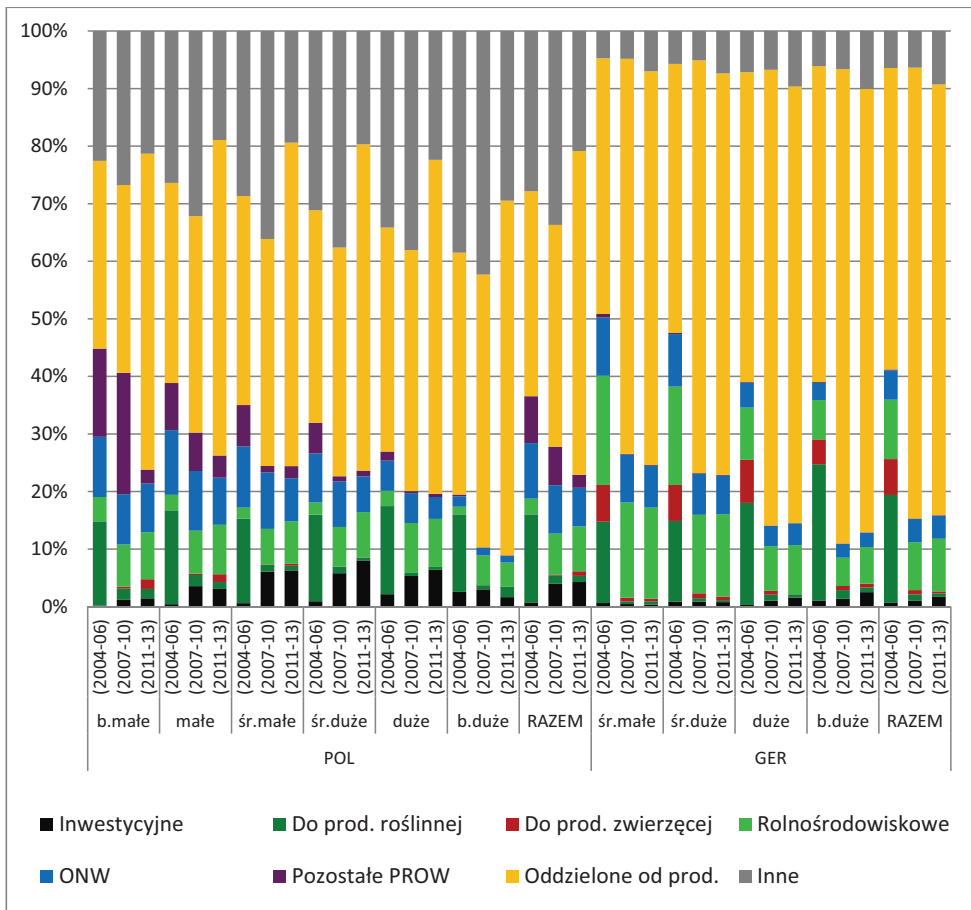
Wykres 3.19. Udział różnych rodzajów wsparcia w wartości subsydiów udzielanych producentom rolnym w wybranych państwach UE w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

W Austrii i Finlandii duży jest również udział płatności dla obszarów z ograniczeniami naturalnymi lub innymi szczególnymi ograniczeniami (tzw. płatności ONW). Natomiast wyróżnikiem Polski jest znaczny udział szeregu płatności zgrupowanych pod nazwą „inne”. Wyniosły one w kolejnych podokresach odpowiednio 28, 31 i 21%. W ramach tej grupy subsydiów największy udział miało konto oznaczone symbolem SE699 (pozostałe dopłaty). W ich skład wchodzi przede wszystkim uzupełniające płatności obszarowe, stąd też duży ich udział także w pozostałych państwach, które przystąpiły do UE w 2004 r. – Czech i Węgier. Poza tym do kategorii SE699 wlicza się dotacje cukrowe, do skrobi, chmielu i wreszcie dotacje i wsparcie towarowe z tytułu kłesk żywiołowych.

Wykres 3.20. Udział różnych rodzajów wsparcia w wartości subsydiów udzielanych producentom rolnym dla gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej w Polsce i Niemczech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

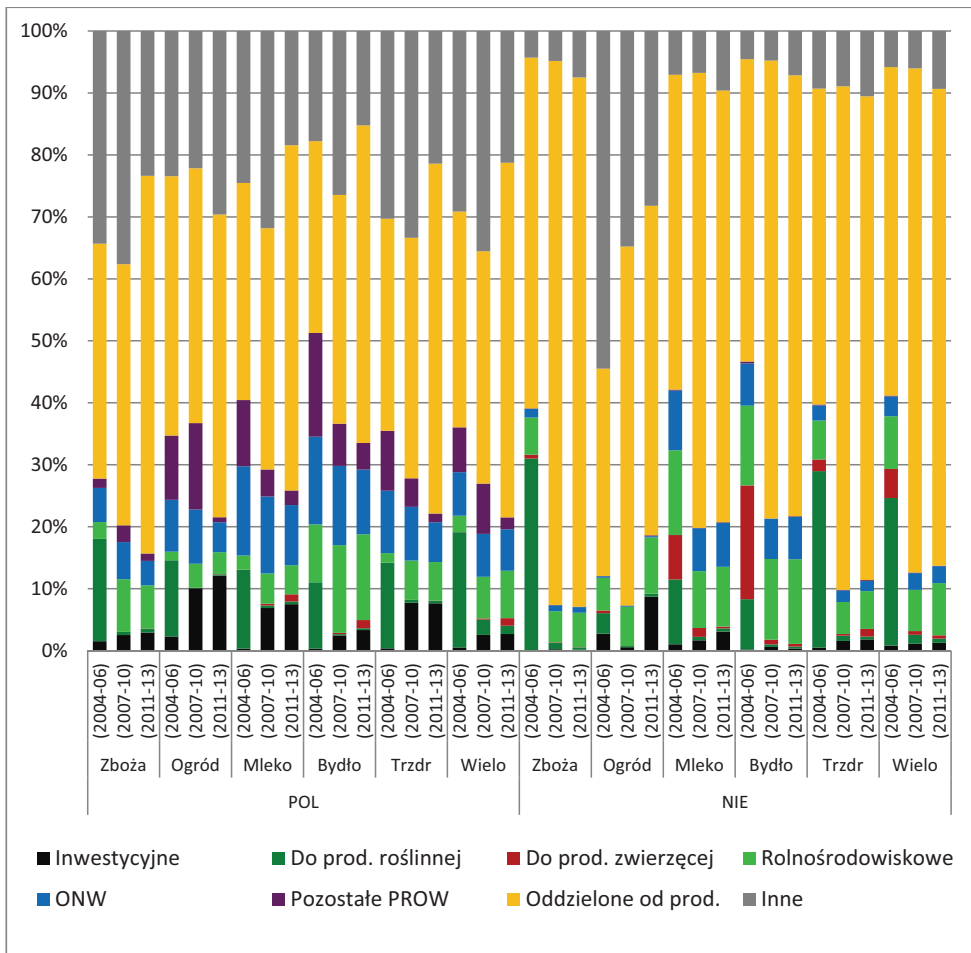
Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Na wykresie 3.20 również przedstawiono strukturę subsydiów skierowanych do producentów rolnych, z tym że w podziale ze względu na wielkość ekonomiczną gospodarstw. Przedstawiono dane dla gospodarstw z Polski i Niemiec. Zauważyć można zależność pomiędzy wielkością gospodarstwa a udziałem płatności oddzielonych od produkcji w całości subsydiów. Im większy producent rolny, tym większy udział tego rodzaju płatności. Warto odnotowania jest również większy udział płatności związanych z programem rozwoju obszarów wiejskich dla gospodarstw mniejszych i ich stosunkowo niewielkie znaczenie dla dużych producentów rolnych. W Niemczech – inaczej niż w Polsce – wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstwa rośnie średni udział płatności inwestycyjnych. Natomiast w przypadku polskich go-

spodarstw najwyższy udział tych płatności obserwuje się dla gospodarstw średnich dużych i średnich małych. W obu analizowanych państwach drastycznie zmalało znaczenie płatności związanych z produkcją, czy to roślinną, czy to zwierzęcą, co jak wspomniano, łączy się z wdrożeniem zasady *decouplingu* płatności bezpośrednich.

Wykres 3.21 odnosi się do struktury wsparcia producentów rolnych dla różnych typów produkcyjnych gospodarstw. Analiza zawartych na wykresie wielkości potwierdza przewidywania odnoszące się do specyfiki produkcji w poszczególnych grupach towarowych. Przede wszystkim odnotować należy najwyższy udział płatności oddzielonych od produkcji w strukturze wsparcia dla gospodarstw specjalizujących się w uprawach zbóż, oleistych i białkowych. W przypadku gospodarstw specjalizujących się w produkcji mleka i żywca wieprzowego zauważyć można wysoki udział płatności rolnośrodowiskowych i dla obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Godny odnotowania pozostaje również fakt podobieństw między gospodarstwami w Polsce i Niemczech odnośnie wyższego od średniego udziału płatności związanych z inwestycjami w przypadku gospodarstw specjalizujących się w produkcji ogrodniczej, mlecznej oraz żywca wieprzowego i drobiowego. Gospodarstwa z różnych grup towarowych w Polsce większy odsetek subsydiów pozyskują zaś z programów rozwoju obszarów wiejskich, niż jest to w przypadku Niemiec.

Wykres 3.21. Udział różnych rodzajów wsparcia w wartości subsydiów udzielanych producentom rolnym dochodów dla wybranych typów produkcyjnych w Polsce i Niemczech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

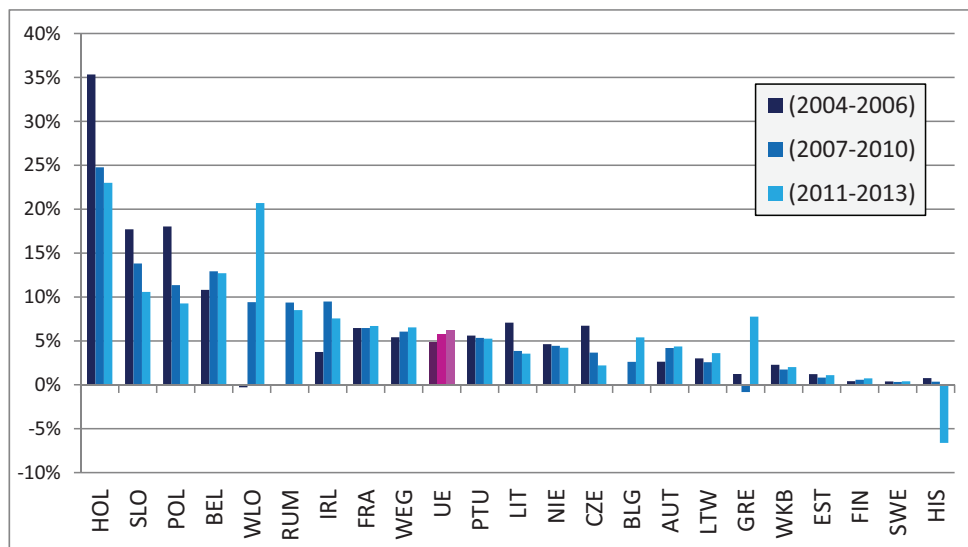
Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

3.6. Stosunek płaconych podatków do otrzymywanych subwencji

Przybliżone ustalenie wielkości tej części transferów finansowych pomiędzy sektorem rolnym, które są wynikiem prowadzonej polityki rolnej i fiskalnej, umożliwić może porównanie wielkości płaconych przez rolników podatków do wielkości otrzymywanego wsparcia. Oczywiście należy pamiętać, że są to wyłącznie transfery obejmujące działalność produkcyjną. W ramach FADN nie są ujmowane niezwykle ważne w wielu krajach – na przykład w Polsce – transfery będące częścią polityki społecznej. Korzystając z danych FADN, nie ustala się też chociażby

transferów związanych z ochroną rynku wewnętrznego UE, którego konsekwencją są wyższe od światowych ceny niektórych artykułów rolnych w UE. Pamiętając o tym, że dane FADN pozwalają wyłącznie na mocno ograniczoną analizę transferów między rolnictwem a resztą gospodarki, będących konsekwencją prowadzonej polityki, warto przyjrzeć się porównaniu wartości podatków do subsydiów.

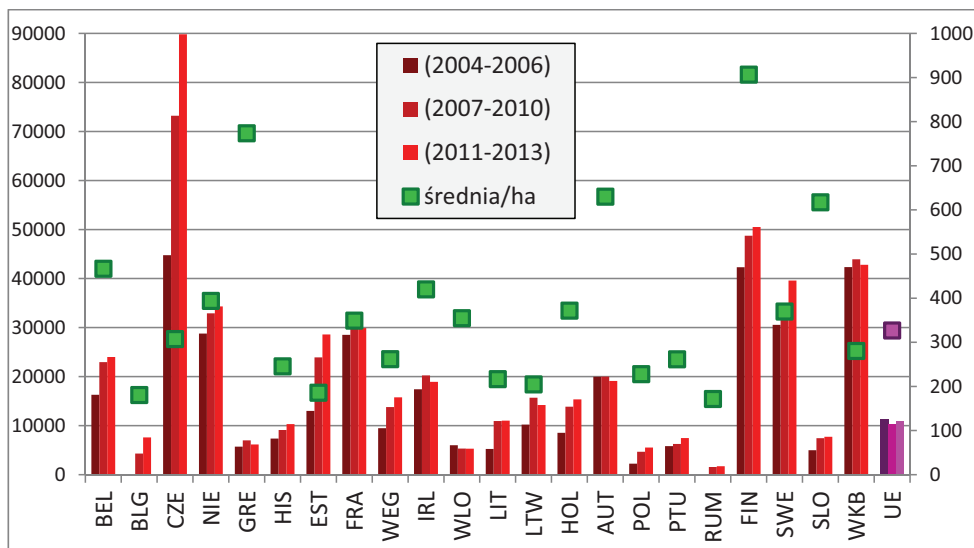
Wykres 3.22. Stosunek wartości płaconych podatków do otrzymanych subsydiów w wybranych państwach UE w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013 [w %]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Na wykresie 3.22 przedstawiono średnie relacje wartości uiszczanych podatków do otrzymywanego wsparcia dla wybranych państw UE. Państwa uszeregowano od lewej do prawej w porządku mierzonym średnią wartością tej relacji dla całego okresu 2004-2013. Odnotować można przede wszystkim, że tylko dla czterech państw – Holandii, Słowenii, Polski i Belgii – średnia wartość podatków przekroczyła 10% wartości uzyskanego wsparcia. W przypadku dwunastu z dwudziestu dwóch państw stosunek podatków do subsydiów był niższy niż 0,05. Z uwagi na niski poziom płaconych podatków dla producentów rolnych w Finlandii, Szwecji i Hiszpanii stosunek ten oscylował w granicach zera. Średnia wyrażona w procentach wysokość tej relacji dla całej UE – zaznaczona kolorami o fioletowym odcieniu – wyniosła w kolejnych podokresach odpowiednio 4,9, 5,7 i 6,2%. Zauważyć więc można niewielki wzrost wartości badanej relacji w czasie, przy czym jest on nierównomiernie rozłożony. W przypadku: Holandii, Słowenii, Polski, Litwy czy Czech zmiany w czasie postępują w odwrotnym kierunku.

Wykres 3.23. Średnia nadwyżka otrzymanych subsydiów do płaconych podatków nominalnie dla trzech podokresów (kolumny – lewa oś) oraz w przeliczeniu na hektar użytków rolnych (kwadraty – prawa oś) w wybranych państwach UE w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013 [w euro]

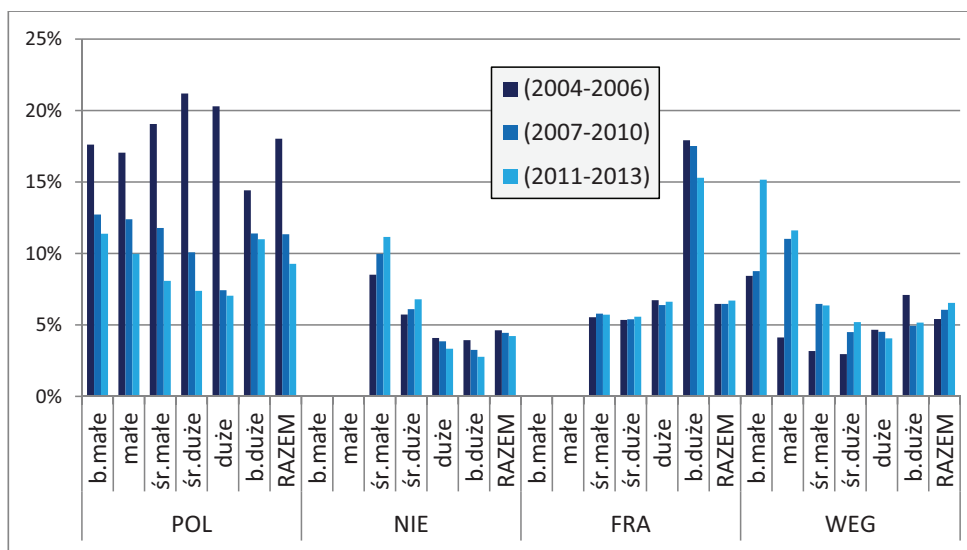

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Poza przedstawieniem wysokości wspomnianej relacji warto również zaprezentować dane w ujęciu nominalnym. Mowa tu o różnicy otrzymanych subsydiów i płaconych podatków. Dane takie, dotyczące wartości średnich dla gospodarstw w wybranych państwach członkowskich UE, przedstawiono na wykresie 3.23. Poza wykresem kolumnowym zaznaczono kwadratami średnią nadwyżkę subsydiów nad podatkami w całym okresie 2004-2013 w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych. Średnia wartość nadwyżki subsydiów nad podatkami wynosi dla całej UE ok. 11 000 euro rocznie na gospodarstwo rolne. Najwyższa jest dla producentów rolnych z Czech, Finlandii i Wielkiej Brytanii, gdzie przekracza 40 000 euro. Wysokie wartości, przekraczające 20 000 euro, dotyczą również: Niemiec, Estonii, Francji, Finlandii i Szwecji. Lista ta w dużym stopniu pokrywa się zresztą z listą państw, w których średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego znacząco przewyższa średnią dla UE. Podobnie państwa, w których przewaga subsydiów nad podatkami jest najniższa, cechują się niską średnią powierzchnią gospodarstw rolnych. Najniższe wartości różnicy pomiędzy subsydiami a podatkami dotyczą producentów rolnych z Rumunii (średnio 1650 euro w badanym okresie), Polski (średnio 4150 euro) i Włoch (5550 euro). Jeżeli natomiast analizuje się dane w przeliczeniu na hektar użytków rolnych, to poza znacznie mniejszym zróżnicowaniem pomiędzy państwami należy odnotować też różnice pomiędzy państwami starej i nowej UE.

Średnia wartość dla tych pierwszych to 448 euro, a dla drugiej grupy – 264 euro. Spośród państw przyjętych do UE po 2004 roku tylko w Słowenii wartość nadwyżki subsydiów nad podatkami przekroczyła średni poziom UE wynoszący 327 euro. Najwyższy średni poziom analizowanej nadwyżki przekraczający wartość 600 euro dotyczy: Grecji, Austrii, Słowenii i Finlandii, czyli państw, które cechuje też najwyższy udział obszarów górskich o niekorzystnych warunkach gospodarowania. Udział tych obszarów w roku 2005 dla czterech wymienionych państw wynosił: Grecja – 53,9%, Austria – 50,4%, Słowenia 69,5%, Finlandia – 50,4%. Tymczasem średnia UE to zaledwie 16,2% [Rural development... 2012, s. 159].

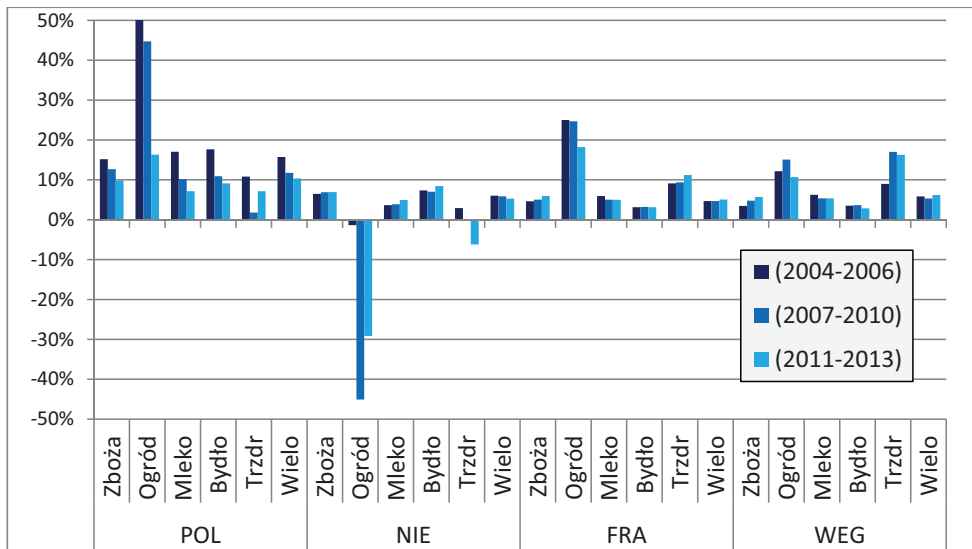
Wykres 3.24. Stosunek wartości płaconych podatków do otrzymanych subsydiów dla gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Na wykresie 3.24 przedstawiono stosunek podatków do subsydiów dla gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej. Podobnie jak w poprzednich podrozdziałach wzięto pod uwagę cztery państwa – Polskę, Niemcy, Francję i Węgry. W przypadku Polski i Węgier zauważyć możemy różnice o podobnym kształcie w zależności od wielkości gospodarstwa. Najwyższy stosunek obciążeń podatkowych do otrzymanego wsparcia dotyczy gospodarstw najmniejszych i największych. Gospodarstwa o średniej wielkości płaciły najmniejsze podatki w stosunku do otrzymanych subsydiów. Inaczej jest w przypadku dwóch pozostałych państw. Dla niemieckich producentów rolnych badana relacja jest tym mniejsza, im większe ekonomicznie jest gospodarstwo. W przypadku Francji obserwujemy odwrotną relację.

Wykres 3.25. Stosunek wartości płaconych podatków do otrzymanych subsydiów dla wybranych typów produkcyjnych w Niemczech, Francji, Polsce i na Węgrzech w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Analiza zmian badanej relacji w podziale na typy produkcyjne nie pozwala wychwycić uniwersalnych dla czterech analizowanych państw zależności. Wyjątkiem jest tu wyłącznie wysoka relacja podatków do subsydiów dla gospodarstw specjalizujących się w produkcji ogrodniczej. Przy czym nie dotyczy to Niemiec, gdzie tego typu gospodarstwa z uwagi na podatek VAT wykazały ujemną wartość odprowadzanych do budżetu podatków. W przypadku Francji i Węgier zauważyć można również wyższy poziom badanej relacji dla gospodarstw trzodowych i drobiowych. Wynika to zapewne – podobnie jak w przypadku gospodarstw ogrodniczych – ze stosunkowo niższej wartości otrzymywanego wsparcia przez te dwie grupy gospodarstw rolnych. Wysokość relacji podatków do subsydiów przedstawiono na wykresie 3.25. Należy tu dodać, że w przypadku polskich gospodarstw ogrodniczych wartość płaconych podatków równała się 214% wartości otrzymywanych subwencji, skalę ograniczono do 50% w celu przejrzystości wykresu.

3.7. Zróżnicowanie regionalne wsparcia dochodów rolnych w Polsce

W ostatniej części rozdziału 3. przedstawione zostaną różnice w wielkości transferów dostarczanych do producentów rolnych, jakie są wynikiem już nie odmienności polityki rolnej czy fiskalnej pomiędzy poszczególnymi krajami członkowskimi, lecz zróżnicowania struktury rolnej i w mniejszym stopniu warunków klimatyczno-glebowych. W tym celu przedstawione zostaną różnice skali subsydiowania gospodarstw w obrębie jednego kraju. Dane dla czterech regionów wyróżnionych na terenie Polski w ramach metodologii FADN¹⁷ poprzedzone zostaną krótką charakterystyką średnich opisujących producentów rolnych w każdym regionie.

Tabela 3.7. Wybrane charakterystyki populacji gospodarstw rolnych w podziale regionalnym

Symbol	Zmienna	Jedn. pom.	Pomorze i Mazury	Wielkopolska i Śląsk	Mazowsze i Podlasie	Małopolska i Pogórze
SE005	Wielkość ekonomiczna	euro	37,2	33,6	19,6	14,5
SE015	Nakłady pracy własnej	FWU	1,5	1,43	1,49	1,44
SE020	Nakłady pracy najemnej	AWU	0,35	0,36	0,15	0,14
SE025	Powierzchnia użytków rolnych	ha	37,15	24,73	14,56	9,73
SE030	Powierzchnia dzierżawionych użytków rolnych	ha	12,36	7,89	3,07	2,88
SE080	Zwierzęta ogółem	LU	18,3	18,71	11,38	7,31
SE110	Plon pszenicy	dt/ha	51,72	55,59	42,13	36,59
SE125	Wydajność mleczna krów	kg/krowę	4 974	5 925	4 674	3 779
SE131	Produkcja ogółem	euro	40 246	38 584	21 141	15 735
SE436	Aktywa ogółem	euro	203 536	201 054	127 995	90 482
SE485	Zobowiązania ogółem	euro	20 662	13 495	6 303	3 517

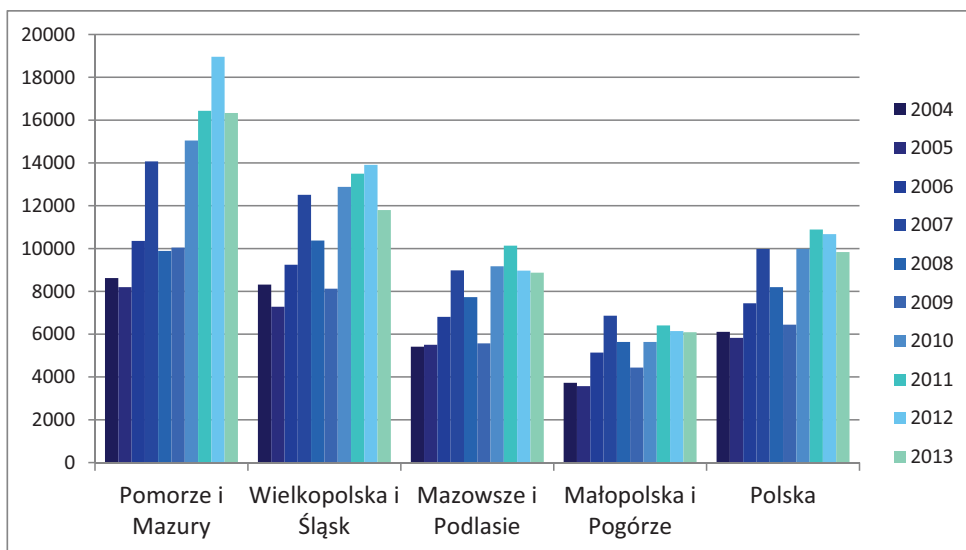
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FADN.

¹⁷ Region Pomorze i Mazury obejmuje województwa: lubuskie, zachodniopomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie. Region Wielkopolska i Śląsk obejmuje województwa: kujawsko-pomorskie, wielkopolskie, dolnośląskie i opolskie. Region Mazowsze i Podlasie obejmuje województwa: podlaskie, mazowieckie, łódzkie i lubelskie. Region Małopolska i Pogórze obejmuje województwa: śląskie, świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie. [Plan wyboru... 2014].

Dane przedstawione w tabeli 3.7 wskazują, że gospodarstwa z regionu Pomorze i Mazury oraz Wielkopolska i Śląsk wykazują się podobnymi cechami w odróżnieniu od gospodarstw z dwóch pozostałych regionów. Przede wszystkim producenci rolni w regionie Pomorze i Mazury oraz Wielkopolska i Śląsk są mocniejsi ekonomicznie. Ich gospodarstwa są większe powierzchniowo, cechuje je wyższy udział pracy najemnej, a także wykazują wyższą wartość produkcji, jak i aktywów. Dodatkowo cechują je lepsze wyniki produkcyjne (plony pszenicy i mleczność krów).

Wszystkie przedstawione charakterystyki znajdują potwierdzenie w danych dotyczących wartości uzyskiwanych dochodów przez producentów rolnych z podziałem na poszczególne regiony. W formie graficznej przedstawiono je na wykresie 3.26. Średnio gospodarstwa położone w regionie Pomorze i Mazury uzyskiwały najwyższe dochody w każdym roku. Dla całego badanego okresu dochody producentów rolnych z tego regionu wynosiły 150% średnich dochodów w kraju. Z drugiej strony najniższy poziom dochodów dotyczył producentów z regionu Małopolska i Pogórze, którzy średnio w całym okresie 2004-2013 uzyskiwali 63% średniego dochodu polskich producentów rolnych.

Wykres 3.26. Średnia wartość dochodu z gospodarstwa rolnego w latach 2004-2013 w Polsce w podziale regionalnym [w euro]

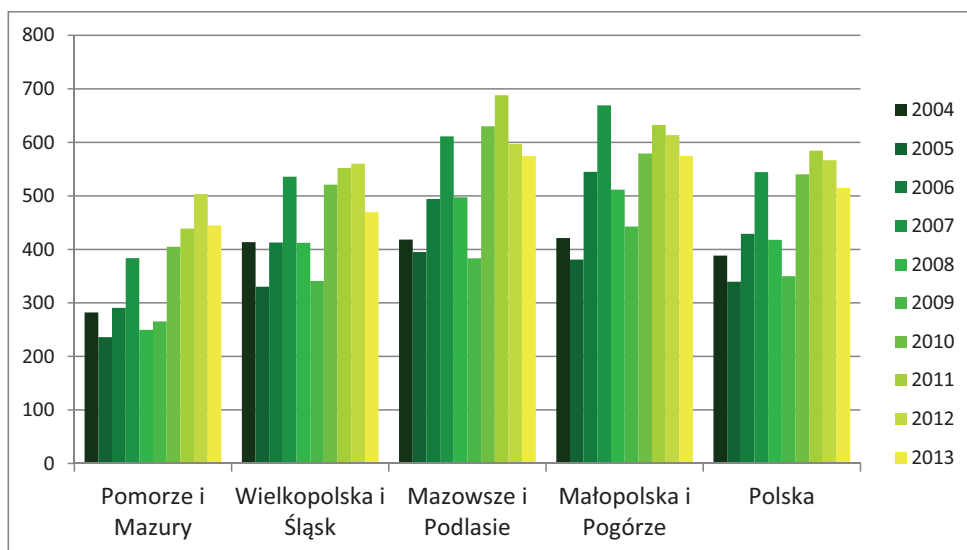

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Z uwagi na fakt, że zróżnicowanie regionalne dochodów do nakładów pracy własnej pozostawało w dużym podobieństwie do dochodów nominalnych zrezygnowano z przedstawiania tych danych. Za interesujące mogą być jednak

uznane dane odnoszące się do wartości dochodów na 1 hektar użytków rolnych. Przedstawiono je na wykresie 3.27. W przypadku tak mierzonego dochodu różnice regionalne okazują się być przeciwne do tych zaprezentowanych na wykresie 3.26. Wynika to oczywiście z mniejszej średniej wielkości gospodarstw rolnych w regionach Mazowsze i Podlasie oraz Małopolska i Pogórze. Producenci rolni z tych dwóch regionów uzyskują dochód na hektar użytków rolnych wyższy od średniej dla całego kraju odpowiednio o 13 i 15%. Z kolei wartość dochodu na hektar użytków rolnych w regionie Pomorze i Mazury, gdzie gospodarstwa są statystycznie największe, wynosi zaledwie 75% średniej krajowej.

Wykres 3.27. Średnia wartość dochodu z gospodarstwa rolnego na 1 ha użytków rolnych w latach 2004-2013 w Polsce w podziale regionalnym [w euro]

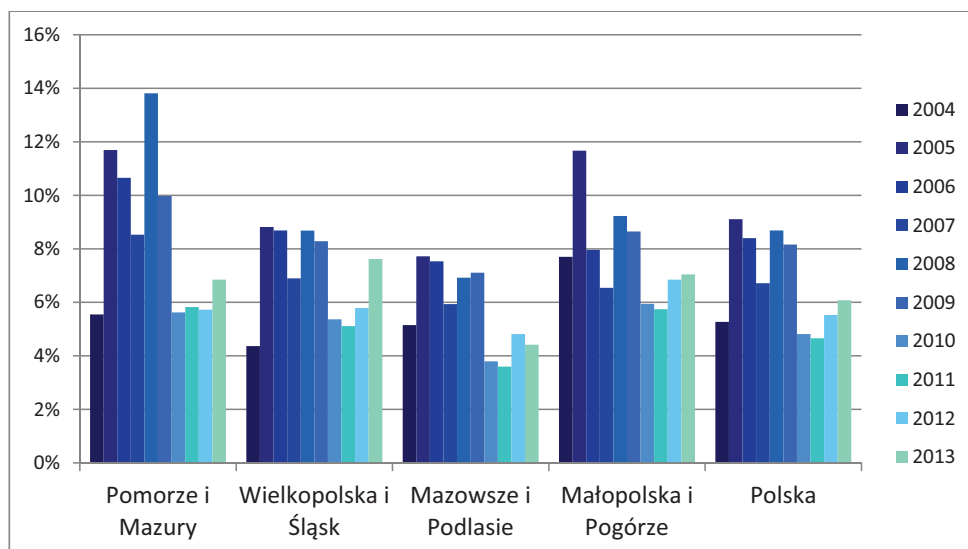

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

W przypadku analizy obciążenia podatkowego gospodarstw znajdujących się w różnych regionach tego samego kraju, na terenie którego obowiązuje przecież jednolity system podatkowy, wydawać by się mogło, że zróżnicowanie będzie niewielkie. Jak pokazują dane przedstawione na wykresie 3.28, nie jest to do końca prawdą. W dużej części wynika to z samej konstrukcji podatków, które opłacają producenci rolni. Nie są one obliczane od rzeczywiście osiągniętych dochodów czy przychodów, lecz oparte na pewnego rodzaju zmiennych, mających w założeniu być przybliżeniem uzyskiwanych przez rolników dochodów. Z tego też powodu w zależności od specyfiki produkcji, w szczególności od ziemiochłonności, obciążenie to jest różne. Dodatkowo pewną rolę odgrywa również fakt, że w przypadku podatku rolnego przyjęta do kalkulacji podatku

rolnego cena żyta może być zmniejszana przez Rady Gmin [Pawłowska-Tyszko i inni 2015, s. 18]. Efektem tych i szeregu innych czynników są obserwowane różnice w stosunku podatków do dochodów. Zauważyć należy, że stosunek ten dla producentów rolnych z regionu Pomorze i Mazury był wyższy od średniej krajowej o blisko 25%, a z regionu Małopolska i Pogórze – o 14,7%. Z kolei najniższy był dla regionu Mazowsze i Podlasie, gdzie wyniósł zaledwie 84,5% średniej dla całego kraju.

Wykres 3.28. Stosunek podatków razem do dochodu w latach 2004-2013 w Polsce w podziale regionalnym [w %]

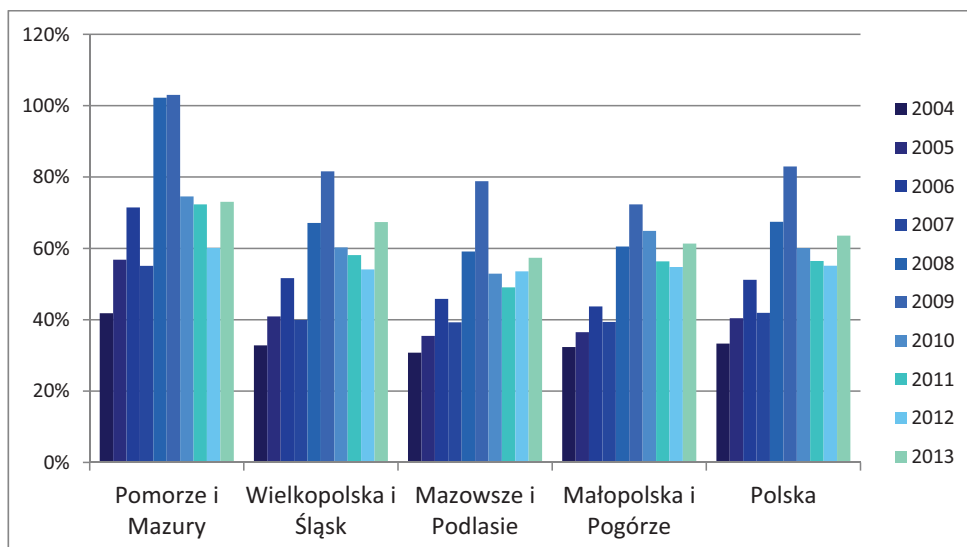

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Zróżnicowanie w czasie stosunku subsydiów uzyskiwanych przez producentów rolnych do dochodów przez nich osiągniętych, przedstawione na wykresie 3.29, jest w głównej mierze wynikiem zmienności dochodów. Wartościowo zmiany subsydiów polegały przede wszystkim na ciągłym ich wzroście w każdym kolejnym roku. Proces wzrostu wartości otrzymywanych subsydiów dotyczył każdego regionu, co więcej nie ulegał drastycznym zmianom stosunek wartości subsydiów otrzymywanych przez producentów w poszczególnych regionach. Średnio w całym analizowanym okresie subsydia dla producentów z regionu Pomorze i Mazury były wyższe od średniej krajowej o 90%. Natomiast najniższa wartość subsydiów dotyczyła producentów z regionu Małopolska i Pogórze – 59,8% średniej krajowej. Natomiast z uwagi na różnice w dochodach zróżnicowanie regionalne wartości stosunku, którego zmiany w czasie zaprezentowano na wykresie 3.29, jest niewielkie. Dotyczy ono głównie lat 2007-2008, gdy z powodu spadku wartości dochodów

stosunek subsydiów do dochodów wzrósł. Wzrost nastąpił w każdym regionie, jednak w regionie Pomorze i Mazury był on dużo wyższy – wartość otrzymanych subsydiów przekroczyła tam wartość dochodu, co oznacza, że bez wsparcia byłby on w istocie ujemny.

Wykres 3.29. Stosunek subsydiów ogółem do dochodu w latach 2004-2013 w Polsce w podziale regionalnym [w %]

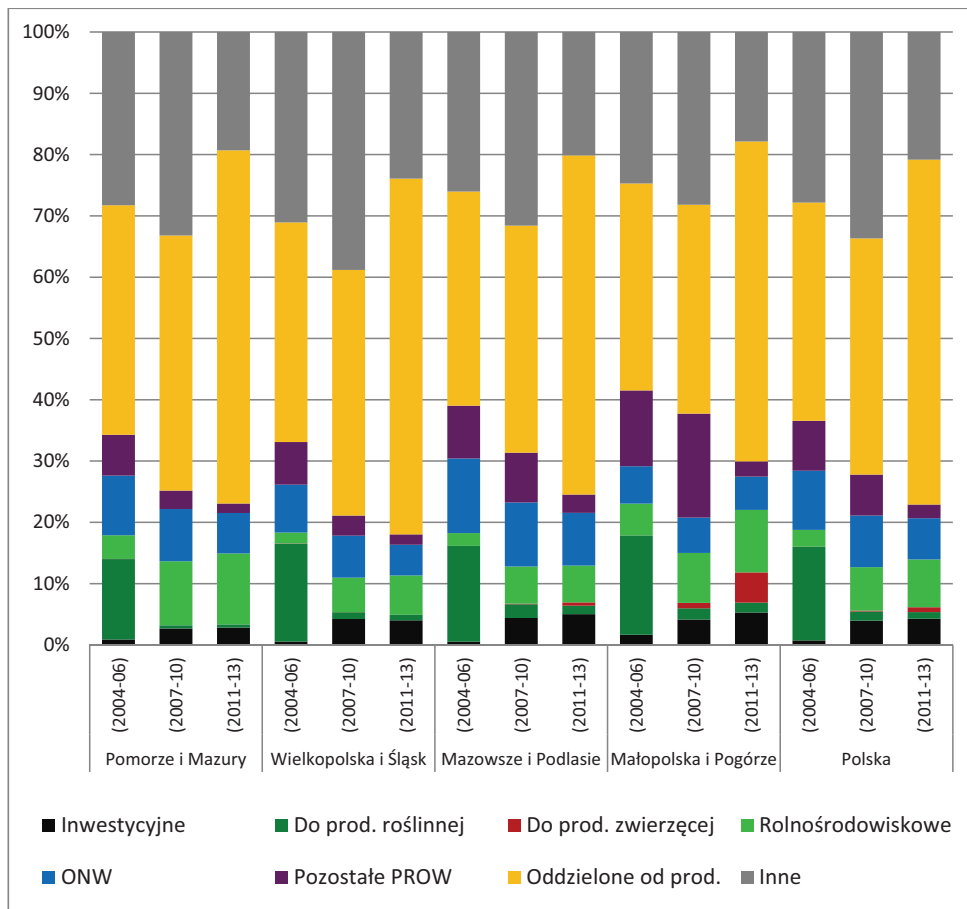

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Zróźnicowanie regionalne nadwyżki subsydiów nad podatkami kształtowało się podobnie jak w przypadku samych subsydiów. Jeżeli chodzi o stosunek podatków do subsydiów, to był on najwyższy dla regionu Małopolska i Pogórze, zaś najniższy dla regionu Mazowsze i Podlasie, aczkolwiek nie były to różnice znaczące. Tylko w pierwszym okresie podatki stanowiły około 18% otrzymanych przez rolników subsydiów. Wraz ze wzrostem transferów ze środków publicznych stosunek ten malał i w ostatnim okresie wynosił średnio 9,3%.

Ostatnim elementem analizy zróźnicowania regionalnego w zakresie otrzymywanych transferów przez producentów rolnych w Polsce jest badanie tego zróźnicowania w strukturze otrzymywanych subsydiów. Struktura ta dla lat 2004-2013 dla poszczególnych regionów i średniej dla całego kraju przedstawiona została na wykresie 3.30. Zachowano te same oznaczenia jak w przypadku wykresu 3.19.

Wykres 3.30. Udział różnych rodzajów wsparcia w wartości subsydiów udzielanych producentom rolnym w Polsce w podziale regionalnym w trzech wybranych podokresach lat 2004-2013

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FADN.

Odnosząc się do struktury subsydiów, warto odnotować podobne różnice, jakie występowały w przypadku analizy gospodarstw o różnej wielkości ekonomicznej. Gospodarstwa z grup cechujących się średnio większą siłą ekonomiczną i wyższą powierzchnią użytków rolnych (region Pomorze i Mazury oraz Wielkopolska i Śląsk) otrzymują stosunkowo większe dopłaty z tytułu płatności oddzielonych od produkcji i znacząco mniejsze z tytułu programów rozwoju obszarów wiejskich. Warto odnotować również niższy udział subsydiów związanych z inwestycjami w tych regionach. Największy udział płatności rolnośrodowiskowych w ogóle otrzymywanych subsydiów dotyczy natomiast regionu Pomorze i Mazury oraz Małopolska i Pogórze.

3.8. Podsumowanie

Wgląd w dane udostępniane przez FADN jest niezmiernie przydatny przy ocenie wpływu systemu wsparcia rolnictwa w UE na dochody uzyskiwane przez producentów rolnych. Spośród szeregu wniosków, jakie można wyciągnąć z przedstawionych w tym rozdziale zestawień danych, kilka jest zdecydowanie wartych podkreślenia. Przede wszystkim zwraca uwagę zróżnicowanie dochodów uzyskiwanych przez producentów rolnych. Jest ono na tyle wysokie, że nawet pomimo występowania pomiędzy państwami UE dochodowej konwergencji typu beta, czyli nominalnego zrównywania się dochodów rolniczych, wciąż odnotowuje się dywergencję typu sigma. Obserwuje się również dużą zmienność dochodów w czasie, w stopniu rzadko obserwowanym w przypadku zatrudnionych w innych działach gospodarki.

Podkreślić należy bardzo niski poziom obciążeń fiskalnych w rolnictwie UE. Niezależnie od znacznego zróżnicowania systemów podatkowych objawiających się zróżnicowaniem stosunku płaconych podatków do uzyskiwanych dochodów, sporadycznie producenci rolni płacą podatki przewyższające poziom 8% uzyskiwanych dochodów.

Cechą charakterystyczną całego rolnictwa w UE jest wysoki stosunek pozyskiwanych subsydiów do osiągniętych dochodów. W przypadku czternastu z dwudziestu dwóch analizowanych państw średni stosunek subsydiów do dochodów w latach 2004-2013 przekracza poziom 75%. Aż w dziewięciu państwach wartość subsydiów przewyższa wartość uzyskiwanych dochodów. Tak wysoki poziom subsydiowania rodzi pytania o możliwość konkurowania europejskiego modelu rolnictwa na rynku globalnym [Kowalczyk 2012, ss. 123-125]. Poziom subsydiowania producentów rolnych znajduje odbicie także w wysokim poziomie stosunku subsydiów do wartości produkcji czy nadwyżki produkcji nad kosztami bezpośrednimi. Polska, podobnie jak Belgia czy Holandia, należy jednak do tych państw, w których poziom subsydiowania można uznać za względnie niski. W szczególności gdy porównać go z poziomem obserwowanych w Finlandii czy Szwecji. Warto też zwrócić uwagę na zróżnicowanie poziomu subsydiowania w zależności od wielkości ekonomicznej gospodarstw czy typu produkcyjnego gospodarstw. Przykładowo dla gospodarstw specjalizujących się w produkcji ogrodniczej czy żywca wieprzowego i drobiowego stosunek subsydiów do dochodów nie jest wysoki.

O dużym zróżnicowaniu można też mówić w przypadku struktury otrzymywanych subwencji przez gospodarstwa z różnych państw. Przykładowo dla producentów rolnych w Austrii czy Finlandii wysoki udział w ogóle otrzymany-

wanych środków stanowią płatności rolnośrodowiskowe, podczas gdy producenci niemieccy czy holenderscy *gros* środków pozyskują poprzez płatności bezpośrednie oddzielone od produkcji.

O zróżnicowaniu stosunku płaconych podatków czy pozyskanych subsydiów do uzyskiwanego dochodu – aczkolwiek w dużo mniejszej skali – można też mówić w przypadku analizy danych dla gospodarstw z różnych regionów Polski. Najwyższe transfery trafiają do gospodarstw z regionu Pomorze i Mazury, zaś najniższe z regionu Małopolska i Pogórze.

Kończąc, warto raz jeszcze zwrócić uwagę na znaczne dysproporcje w wielkości otrzymywanego wsparcia. Suma nadwyżki subsydiów nad podatkami na osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie waha się od wartości przekraczających średniorocznie 30 000 euro dla Czech (52.640 euro), Finlandii (41 935 euro), Wielkiej Brytanii (33 682 euro) i Szwecji (30 445) do tych nie wyższych od jednej dziesiątej tej wartości dla Polski (2784 euro) i Rumunii (1265 euro).

4. Sektor rolniczy w kontekście gospodarki narodowej i przepływy międzygałęziowe w otoczeniu rolnictwa

W tym rozdziale podjętych zostanie kilka istotnych kwestii. Przede wszystkim określone zostanie znaczenie sektora żywnościowego i jego powiązanie z gospodarką narodową w krajach Unii Europejskiej w zależności od poziomu rozwoju gospodarczego oraz określonych relacji sektorowych. W tym celu dokonano porównania struktury wewnętrznej oraz udziału tego sektora w gospodarce narodowej w zakresie produkcji globalnej (PG) i wartości dodanej brutto (WDB). Przeprowadzono również estymację zależności pomiędzy udziałem rolnictwa i całej gospodarki żywnościowej w dochodzie narodowym a poziomem wartości dodanej brutto *per capita*. Co więcej podjęto tu temat przepływów międzygałęziowych między rolnictwem a gospodarką narodową, a także zwrócono uwagę na niezmiernie istotne kwestie akumulacyjnego wkładu rolnictwa w gospodarczy rozwój Polski i relacji między nadwyżką ekonomiczną rolnictwa a jego rozwojem.

4.1. Sektor rolniczy w kontekście gospodarki narodowej: sektorowy wzrost i interakcje rozwoju

W tabeli 4.1 przedstawiono procentowy udział wartości dodanej brutto sektora gospodarki żywnościowej oraz trzech jego głównych składowych w WDB całej gospodarki dla wybranych państw Unii Europejskiej (UE) w latach 2000, 2010 i 2013. Pierwszym wnioskiem z analizy danych zawartych w tabeli 4.1 jest znaczny spadek udziału WDB zarówno całego sektora agrobiznesu, jak i rolnictwa w okresie pomiędzy rokiem 2000 a 2010. Spadek ten był szczególnie wyraźny w tych państwach, w których procentowy udział WDB analizowanych sektorów był w roku 2000 wysoki. Przy czym za wysoki udział należy tu rozumieć 5% w przypadku rolnictwa i 12% dla sektora agrobiznesu. Można w tym kontekście przytoczyć przykład: Bułgarii, Grecji, Litwy czy Rumunii. Warto też odnotować szybsze roczne tempo spadku analizowanych wartości dla okresu pomiędzy rokiem 2000 i 2010, niż dla okresu pomiędzy rokiem 2010 i 2013. W przypadku tego drugiego podokresu zauważyć można, że w wybranych państwach doszło w istocie do wzrostu udziału WDB sektora rolnictwa. Dotyczyło to nie tylko państw względnie słabiej rozwiniętych, jak Bułgaria, Estonia czy Węgry, ale również tych wysoko rozwiniętych, jak Dania, Holandia czy Wielka Brytania. Przypadki wzrostu udziału WDB pomiędzy rokiem 2010 a 2013 odnotowano także w przypadku całego sektora agrobiznesu (m.in.: Francja, Węgry, Słowacja, Włochy), jak również środków produkcji dla rolnictwa i przemysłu spożywczego (Czechy, Hiszpania, Słowacja, Holandia). Nie odnotowano takiego wzrostu dla sektora przemysłu spożywczego.

Należy jednak pamiętać, że sektor ten wciąż pozostaje – przynajmniej w sensie udziału w WDB – najsilniejszą składową sektora agrobiznesu. Niezależnie jednak od zmian w latach 2010-2013, dla całego analizowanego okresu obserwuje się znaczny spadek udziału WDB sektora gospodarki żywnościowej dla państw będących obecnie członkami UE.

Tabela 4.1. Struktura WDB sektora żywnościowego w gospodarce narodowej w wybranych krajach Unii Europejskiej w 2000, 2010 i 2013 r. (%)

Wyszcze- gólnienie	Rolnictwo			Przemysł spożywczy			Środki produkcji dla rolnictwa i przemysłu spożywczego			Sektor gospodarki żywnościowej (agrobiznes)		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013
Austria	2,2	1,5	1,4	3,3	3,1	3,0	1,1	1,2	1,2	6,6	6,1	5,6
Belgia	1,4	0,7	0,8	4,8	4,3	4,2	1,5	1,6	1,6	7,7	6,6	6,6
Bułgaria	13,9	5,3	5,5	6,3	5,5	5,2	3,6	3,6	3,5	23,8	14,4	14,2
Czechy	3,2	2,4	2,6	5,2	3,7	3,5	2,0	1,1	1,3	10,4	7,2	7,4
Dania	3,0	1,2	1,4	5,4	4,5	4,3	2,3	2,0	2,0	10,6	7,9	7,7
Estonia	4,5	3,5	3,6	5,2	3,9	3,7	2,3	2,3	2,2	12,0	9,7	9,5
Finlandia	2,9	2,9	2,7	3,2	2,7	2,5	1,2	1,2	1,1	7,2	6,8	6,3
Francja	2,9	1,8	1,7	4,3	3,7	3,5	1,9	1,7	1,6	9,1	7,2	7,8
Grecja	5,4	3,3	3,8	6,0	4,8	4,6	2,1	2,1	2,1	13,6	10,2	10,5
Hiszpania	3,2	2,7	2,8	5,4	4,5	4,2	2,0	1,8	2,0	10,6	9,0	9,0
Holandia	2,7	1,9	2,0	5,6	5,1	4,8	2,6	1,9	2,0	10,9	9,0	8,8
Irlandia	2,3	1,0	1,6	6,5	4,8	4,2	1,7	2,3	2,1	10,5	8,1	7,9
Litwa	6,6	3,4	3,8	7,5	6,5	6,2	2,7	3,0	2,8	16,9	12,9	12,8
Łotwa	4,9	4,1	3,7	5,8	4,2	4,2	2,1	1,4	1,5	12,8	9,5	9,6
Niemcy	1,3	0,9	0,9	3,5	3,4	3,3	1,5	1,6	1,5	6,4	5,9	5,7
Polska	5,3	3,5	3,3	6,6	5,0	4,6	2,4	2,3	2,2	14,3	10,8	10,1
Portugalia	2,9	2,4	2,3	4,8	4,3	4,1	1,5	1,6	1,5	9,2	8,3	7,9
Rumunia	10,9	6,7	6,3	10,1	7,8	7,0	3,5	2,7	2,6	24,5	17,2	16,3
Słowacja	4,3	3,8	4,0	4,5	2,7	2,5	2,8	1,6	2,0	11,6	8,1	8,5
Słowenia	3,1	2,5	2,1	4,1	2,7	2,6	1,3	1,2	1,2	8,5	6,4	5,9
Szwecja	1,7	1,9	1,4	2,8	2,3	2,2	1,1	1,0	1,0	5,6	5,2	4,6
Węgry	5,3	3,5	4,4	6,2	4,2	4,0	3,2	2,4	2,3	14,8	10,1	10,5
W. Bryta- nia	1,1	0,7	0,8	3,4	2,8	2,6	1,4	1,0	1,0	5,9	4,5	4,4
Włochy	2,0	1,9	2,3	4,1	3,7	3,5	1,2	1,3	1,1	7,3	6,9	7,0

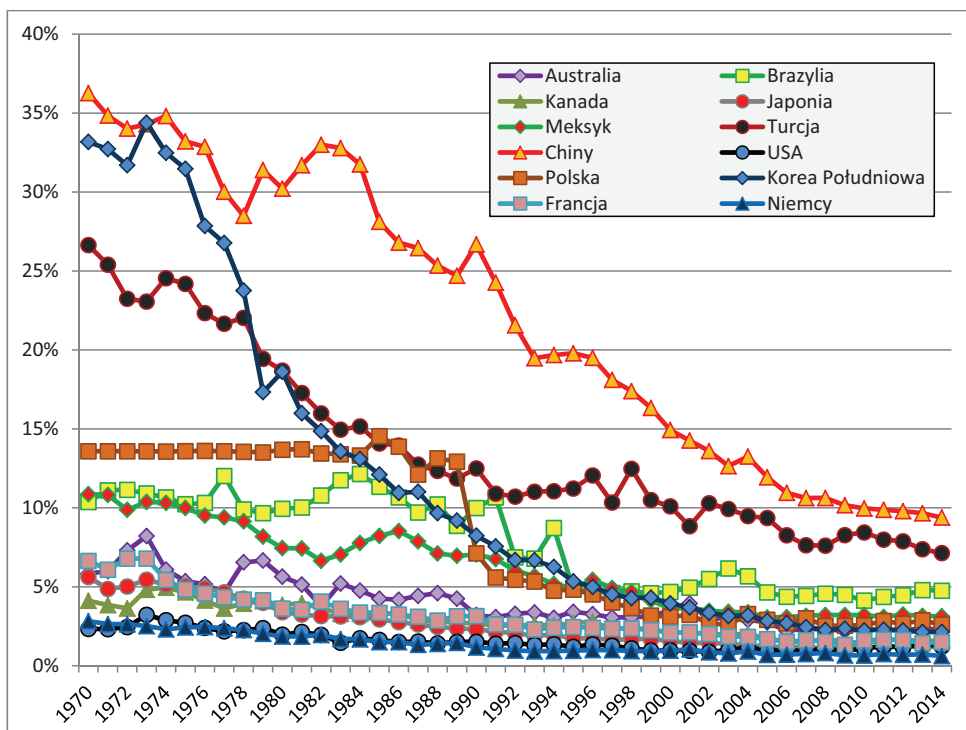
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Podobnie analiza zmian udziału rolnictwa, rybołówstwa i leśnictwa¹⁸ w produkcie krajowym brutto (PKB) państw nie tylko z UE, ale z całego świata,

¹⁸ Brak rozróżnienia pomiędzy tymi trzema sektorami wynika z dostępności danych. Jakkolwiek sama nazwa może być myląca, należy pamiętać, że w zdecydowanej większości państw świata udział rolnictwa znacząco przewyższa udział pozostałych dwóch sektorów.

wskazuje na malejące znaczenie sektora agrobiznesu w gospodarce w ostatnich dekadach. Zmiany te w formie graficznej dla wybranych państw przedstawiono na wykresie 4.1. Zaobserwować można wyraźny spadek znaczenia rolnictwa w gospodarkach tych państw. Udział rolnictwa i rybołówstwa w PKB zmniejszył się w latach 1970-2013 w Australii z 5,93 do 2,23%, w Kanadzie, z 4 do 1,45%, we Francji od 6,96 do 1,76% w Niemczech z 2,94 do 0,75%, a w USA od 2,93 do 1,09%. Tymczasem na świecie średni udział zmniejszył się z 19,75 do 11,58%. Spadek znaczenia rolnictwa dotyczy więc zarówno państw wysoko rozwiniętych, jak i rozwijających się. Spośród 177 krajów, dla których Organizacja Narodów Zjednoczonych posiada dane, wzrost znaczenia rolnictwa mierzony udziałem tego sektora w PKB odnotowano wyłącznie w 23 państwach, przy czym są to państwa rozwijające się, stosunkowo małe (Nikaragua, Togo), lub bardzo małe (Andora, Brunei). Jedyne większe państwa to Mongolia czy wybrane państwa arabskie i Afryki Centralnej. Żadne z tych państw – poza Mongolią – nie posiada dużego sektora rolnego.

Wykres 4.1. Udział rolnictwa, rybołówstwa i leśnictwa w PKB wybranych krajów w latach 1970-2015 [w %]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie United Nation Statistics.

Autorem wielu prac z zakresu powiązań sektora żywnościowego z gospodarką narodową w Polsce byli Woś [1979] i Czyżewski [2001] czy Devis i Goldberg [1967] w USA. W celu oceny stopnia rozwoju rolnictwa i sektora żywnościowego można się posłużyć agregatem pięciu wskaźników. Chodzi tutaj o wielkości obrazujące potencjał produkcyjny (zatrudnienie, wartość środków trwałych oraz nakłady inwestycyjne oraz wyniki produkcyjne (produkcja globalna) i dochodowe (wartość dodana brutto). Do naszej analizy wykorzystane zostały czynniki wynikowe (produkcja globalna i wartość dodana brutto) trzech sektorów z obszaru żywnościowego; rolnictwo, przemysł spożywczy oraz usługi związane z produkcją środków produkcji. Analiza porównawcza dotyczy wybranych krajów Unii Europejskiej. W opracowaniu poruszono pewne analogie i porównania, które pozwalają na uzyskanie informacji prognostycznych poprzez współzależności.

Analiza znaczenia gospodarki żywnościowej na tle gospodarki narodowej jest subiektywna, ale można ją próbować zobiektywizować przez porównania międzynarodowe. Porównanie struktury wewnętrznej sektora żywnościowego (agrobiznesu) w zakresie pozyskania wyników produkcyjnych i dochodowych, jego udziału w gospodarce narodowej oraz określenie zależności pomiędzy poziomem wartości dodanej brutto *per capita*, a udziałem rolnictwa i całego sektora żywnościowego w tworzeniu dochodu narodowego w poszczególnych krajach Unii Europejskiej ma charakter analogii przestrzenno-czasowej, na podstawie której możemy określić kierunki i głębokość przemian sektorów żywnościowych w poszczególnych krajach UE [Mrówczyńska-Kamińska 2013]. Badanie takie pozwala określić wpływ otoczenia makroekonomicznego na sektor rolno-spożywczy i jego oddziaływanie na całą gospodarkę narodową [Schiff, Valdes 1998].

Tabela 4.2 przedstawia współzależności makroekonomiczne związane z sektorem rolniczym w krajach UE. Największa zależność korelacyjna występuje między kursem walutowym a wskaźnikiem „term of trade” (0,774). Nieco mniejsza, ale dość wysoka, jest współzależność między stopą procentową a deficytem budżetowym i standardową stopą bezrobocia, które wynoszą odpowiednio 0,428 i 0,502.

Tabela 4.2. Macierz korelacji Pearsona pomiędzy podstawowymi czynnikami makroekonomicznymi regulacyjnymi w Polsce i krajach UE

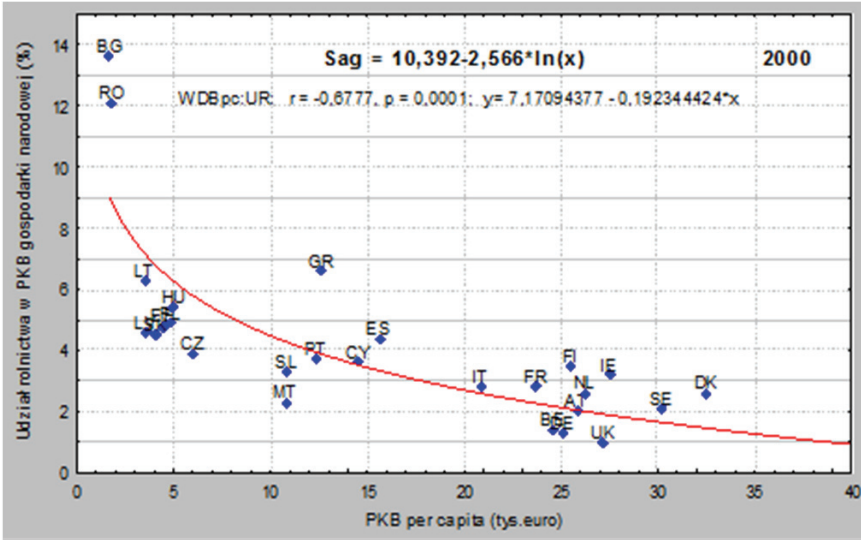
Czynniki makroekonomiczne sektora rolno-żywnościowego	Inflacja	PKB	Stopa procentowa (r)	Deficyt budżetowy	Standardowa stopa bezrobocia	Kurs walutowy	Term of trade	PSE realne	CSE realne	TSE realne
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Inflacja	1,000									
PKB	-0,360	1,000								
Stopa procentowa	-0,786	0,446	1,000							
Deficyt budżetowy	0,749	0,507	0,428	1,000						
Standardowa stopa bezrobocia	-0,267	0,005	0,502	0,354	1,000					
Kurs walutowy	0,262	0,342	0,024	0,493	0,044	1,000				
Term of trade	0,140	0,608	0,215	0,461	0,100	0,774	1,000			
PSE realne	-0,027	0,012	0,009	0,149	0,017	0,474	0,250	1,000		
CSE realne	-0,317	0,120	0,136	0,087	0,020	0,370	0,378	0,836	1,000	
TSE realne	-0,057	0,057	0,012	0,072	0,075	0,376	0,129	0,969	0,798	1,000

Źródło: Obliczenia własne, dane OECD.

Poziom wsparcia rolnictwa w badanych krajach UE – mierzony wskaźnikami wsparcia PSE, CSE i TSE – w dużej mierze wyizolowany został od bieżących wahań w otoczeniu makroekonomicznym, a w szczególności wpływu zmian koniunkturalnych na wysokość deficytu budżetowego, stopę bezrobocia i stopę procentową. Pozwala to na prowadzenie działań długofalowych i utrzymanie trwałych tendencji w zakresie realokacji zasobów. Wysoki stopień zneutralizowania czynników makroekonomicznego otoczenia był charakterystyczny dla rozwiązań występujących w UE. Sprzyjał temu malejący udział rolnictwa w tworzeniu PKB. Silniejsze wahania były widoczne w zakresie wpływu czynników zewnętrznych na krajowy system gospodarczy poprzez kształtowanie warunków wymiany międzynarodowej (*terms of trade*) oraz kursu walutowego. Oznacza to elastyczne reagowanie systemu wsparcia rolnictwa na zmiany warunków cenowych [Gruda, 2014] w wymianie handlowej.

Udział sektora żywnościowego w gospodarce narodowej można też ująć w sposób alternatywny, pokazując relację pomiędzy tym udziałem mierzonym udziałem w PKB całej gospodarki a wysokością wartości dodanej brutto na jednego mieszkańca w euro w poszczególnych państwach Unii Europejskiej.

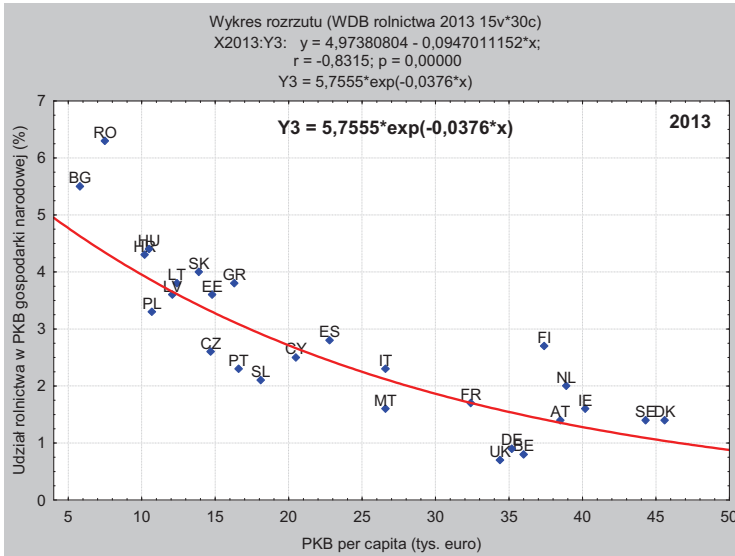
Wykres 4.2. Zależność między udziałem sektora rolnictwa w gospodarce narodowej a WDB per capita w euro w wybranych państwach europejskich w roku 2000

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Ten sposób ujęcia problemu pozwoli na uchwycenie zmian udziału sektora w czasie, o ile założymy jednocześnie, że każdy z analizowanych krajów znajduje się na tej samej bądź podobnej ścieżce rozwoju gospodarczego mierzonego wysokością wartości dodanej brutto na jednego mieszkańca. Wyniki badań nad tak sformułowanym problemem badawczym zaprezentowano w formie graficznej na wykresach 4.2, 4.3, 4.4 i 4.5. By lepiej uchwycić istotę problemu, dane dotyczyć będą dwóch okresów – roku 2000 oraz roku 2013. Dokładniej rzecz ujmując, dwa pierwsze z prezentowanych wykresów dotyczą zależności pomiędzy wysokością wartości dodanej brutto na jednego mieszkańca w euro a udziałem samego sektora rolniczego w gospodarce narodowej.

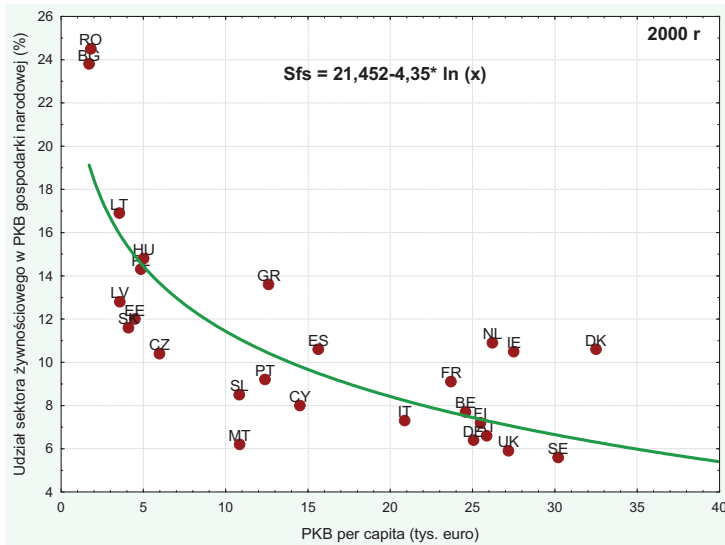
Wykres 4.3. Zależność między udziałem sektora rolnictwa w gospodarce narodowej a WDB per capita w euro w wybranych państwach europejskich w roku 2013

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Wskazane na wykresie 4.2 i 4.3 dane pozwalają wysnuć kilka istotnych wniosków. Przede wszystkim można odnotować spadek udziału sektora rolniczego w gospodarce narodowej pomiędzy rokiem 2000 a 2013. Warto również zwrócić uwagę na zmianę kształtu krzywej, która obrazuje, jak grupa analizowanych państw przesuwają się wzdłuż niej w prawą stronę, co oznacza przechodzenie na taki poziom rozwoju gospodarczego, w którym tempo spadku udziału sektora spożywczego w gospodarce jest coraz mniejsze. Wydaje się, że w przypadku państw najwyżej rozwiniętych mowa w zasadzie o stabilizacji na pewnym poziomie oscylującym w granicach jedno- do dwuprocentowego udziału sektora spożywczego w gospodarce.

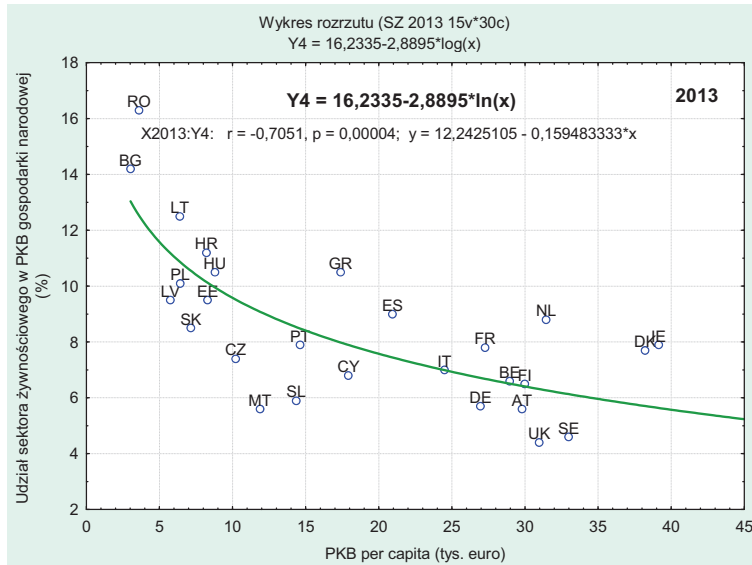
Wykres 4.4. Zależność pomiędzy udziałem agrobiznesu w gospodarce narodowej a WDB per capita w euro w wybranych państwach europejskich w roku 2000

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Wnioski wyciągnięte z danych przedstawionych na wykresach 4.4 i 4.5 odnośnie zmian w udziale agrobiznesu w gospodarce narodowej są w dużej mierze tożsame z tymi zaobserwowanymi dla sektora spożywczego. W tym przypadku odchylenia od zarysowanej krzywej są większe, co świadczy o większej różnorodności procesów zmiany skali znaczenia agrobiznesu w gospodarce narodowej wybranych państw. W szczególności dotyczy to takich państw jak: Irlandia, Holandia, Grecja czy Dania. W przypadku niektórych z tych państw pewne znaczenie może tu odgrywać ich położenie i związana z tym rola w handlu międzynarodowym żywnością i surowcami rolnymi.

Wykres 4.5. Zależność pomiędzy udziałem agrobiznesu w gospodarce narodowej a WDB per capita w euro w wybranych państwach europejskich w roku 2013

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Interesującym aspektem rozważanych tu procesów jest dochodowość poszczególnych działów sektora żywnościowego obliczona jako relacja wartości dodanej brutto sektora rolnego, przemysłu spożywczego oraz sektora środków produkcji dla rolnictwa i przemysłu spożywczego (WDB/PG). Dane odnoszące się do tak obliczonej dochodowości zaprezentowano w tabeli 4.3. Spośród analizowanych elementów agrobiznesu najwyższą wartość w krajach Unii Europejskiej uzyskuje rolnictwo. Wartość średnia badanego miernika dla UE oscyluje w granicach 40% dla rolnictwa i jest znacząco wyższa niż dla przemysłu spożywczego. W Polsce, przy tak zdefiniowanej dochodowości, rolnictwo uzyskuje wielkość od 31 do 40%. Najwyższy poziom dochodowości w krajach Unii uzyskują państwa Południowej Europy (Grecja, Hiszpania, Rumunia i Włochy). W żywnościowym sektorze przetwórczym poziom dochodowości jest w większości krajów znacznie niższy niż w przypadku rolnictwa. W Polsce kształtuje się na poziomie od 20 do 25%. Zaobserwować też można wysokie wartości dynamiki zmian dochodu z sektora gospodarki żywnościowej. Najwyższy jest on dla Słowacji, Estonii i Bułgarii. Natomiast w przypadku Irlandii i Słowenii doszło do spadku tak mierzonej dochodowości z sektora gospodarki żywnościowej.

Tabela 4.3. Dochodowość produkcji globalnej sektora żywnościowego (WDB/PG) w krajach Unii Europejskiej w latach 2000, 2010 i 2013 (w %)

Kraj	Rolnictwo			Przemysł spożywczy			Sektor gospodarki żywnościowej (razem)			Dynamika dochodu z sektora żyw. 2005=100
	1			2			3			4
	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2013
Austria	46,7	40,7	39,6	34,0	27,3	25,1	37,6	40,6	38,9	109,5
Belgia	42,6	31,3	27,9	20,3	15,1	15,4	25,2	32,1	26,8	121,1
Bułgaria	47,8	35,5	38,6	24,4	17,0	16,3	39,5	36,3	38,5	205,5
Czechy	44,1	23,8	29,2	23,0	25,6	16,7	29,5	23,8	28,9	170,4
Dania	42,0	27,4	24,3	24,5	12,6	12,2	30,6	27,4	25,5	114,8
Estonia	39,6	35,3	36,0	23,6	20,0	19,1	29,0	35,1	36,0	211,9
Finlandia	40,2	34,2	29,5	22,7	22,1	22,1	28,8	34,3	26,5	117,7
Francja	46,3	40,9	34,7	25,3	18,6	14,7	32,3	40,9	35,6	104,8
Grecja	62,3	53,0	49,9	26,7	12,7	10,3	43,1	53,4	47,8	100,0
Hiszpania	59,2	55,4	52,8	21,3	23,8	31,0	34,5	55,4	51,3	112,3
Holandia	46,8	38,2	36,1	22,4	24,2	21,3	30,6	38,7	36,1	162,9
Irlandia	47,8	24,4	24,9	24,3	27,3	28,8	31,9	23,8	26,1	82,5
Litwa	56,7	31,9	37,0	32,2	16,7	15,0	40,6	31,8	37,0	172,9
Łotwa	27,7	25,1	19,2	30,0	18,8	23,1	29,2	25,1	19,6	129,3
Niemcy	47,0	31,0	36,1	26,3	7,0	19,5	31,7	31,0	36,3	163,2
Polska	31,6	39,2	39,8	21,4	24,8	20,8	30,6	39,2	34,9	192,5
Portugalia	48,5	40,4	36,1	28,6	20,0	17,4	34,4	40,4	37,3	105,6
Rumunia	52,2	43,1	43,1	33,6	21,0	16,9	42,9	43,0	42,9	142,6
Słowacja	36,5	19,2	24,8	24,2	18,9	15,6	29,5	19,2	24,8	219,5
Słowenia	50,6	36,9	34,1	27,6	x	19,0	35,3	36,6	35,2	88,6
Szwecja	39,6	28,9	26,0	29,4	22,9	23,6	32,0	28,8	25,2	112,1
Węgry	33,9	32,3	37,0	20,8	24,1	21,1	26,2	32,3	37,2	180,0
W. Brytania	x	33,1	35,9	x	27,1	27,3	x	32,9	35,7	148,6
Włochy	62,7	53,7	55,4	23,4	29,1	16,7	35,9	54,9	57,4	111,4
UE-27	x	40,8	39,9	x	24,8	X	x	41,0	40,3	x

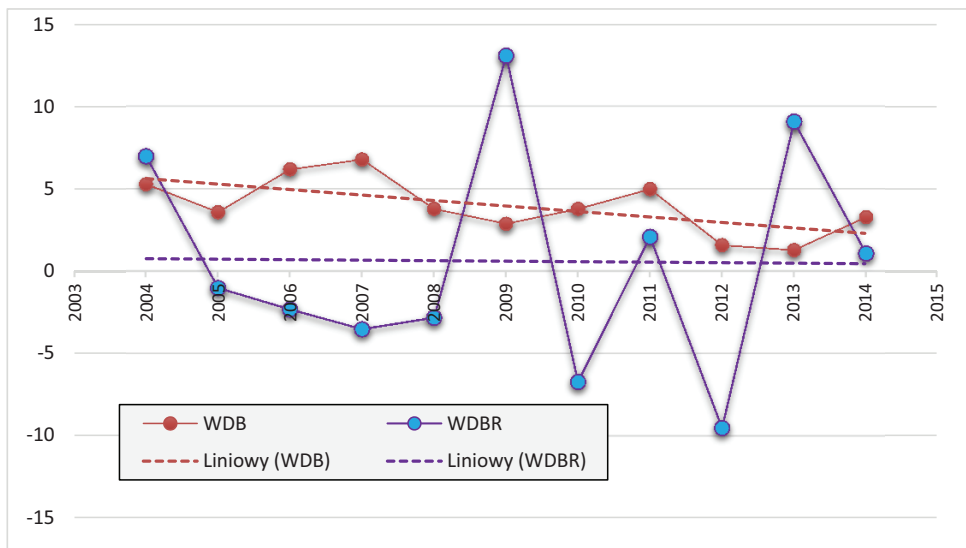
Źródło: Obliczenia własne na bazie Rocznika Statystycznego Przemysłu, GUS 2014; Eurostatu; Data & Trend. European Food and Drink Industry, 2014-2015.

4.2. Struktura przepływów międzysektorowych w gospodarce polskiej

Międzygałęziowe przepływy czynników wytwórczych sprawiają, że sektor żywnościowy i poszczególne jego ogniwa zostają włączone w ogólny mechanizm wyrównywania się produktywności krańcowych. Tak więc nie tylko poszczególne czynniki wytwórcze mogą przepływać z jednego do drugiego segmentu, ale on jako całość jest częścią tego mechanizmu, a produktywności krańcowe, takich czynników jak ziemia, praca czy kapitał wyrównują się w skali całej gospodarki [Woś, 1998]. Oczywiście proces ten jest nieustannie zakłócany przez różnorodne działania, ale mimo to tendencja do równowagi ogólnej toruje sobie drogę. Równowagi tej nie można zatem pojmować statycznie. Jest ona procesem dynamicznym, co polega m.in. na tym, że cały układ gospodarczy ma skłonność (zdolność) osiągania równowagi w okresie długim, mimo występowania wielu czynników, które je nieustannie zakłócają. Bilans sił sprzyjających równowadze i zakłócających ją rzadko kiedy jest zerowy, w związku z czym występują okresy większej lub mniejszej nierównowagi.

Pewien wgląd w skalę występowania czynników zakłócających dają dane zaprezentowane na wykresie 4.6. Z obserwacji przebiegu WDB gospodarki narodowej i rolnictwa w Polsce ujawnia się wysoka zmienność przebiegu procesów gospodarczych w latach 2004-2014. Odchylenie WDB w gospodarce jest 4-krotnie niższe niż w sektorze rolniczym i wynosi $s_1=1,74$ oraz $s_2=6,83$.

Wykres 4.6. Tempa zmian wartości dodanej brutto w sektorze rolniczym (WDBR) i gospodarce narodowej (WDB) Polski w latach 2004-2014 [w%]

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Bilans przepływów międzygałęziowych w bieżących cenach bazowych w 2010 r. i GUS.

Tabela 4.4. Rachunek tworzenia dochodów w rolnictwie Polski w latach 2000-2012 (ceny bieżące w mld. złotych)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Produkcja globalna (ceny bazowe)	50,00	54,61	51,53	51,76	64,60	60,56	62,83	75,45	76,70	73,34	78,97	93,53	97,08	99,13	96,40
Dopłaty do produkcji	0,28	0,39	0,52	0,49	3,69	3,75	4,46	3,68	4,11	4,14	5,03	4,26	3,31	2,45	1,30
Produkcja globalna (ceny producenta)	49,72	54,22	51,01	51,27	60,90	56,81	58,39	71,76	72,59	69,19	73,94	89,27	93,77	96,88	95,13
Zużycie pośrednie ogółem	31,30	32,96	32,39	33,51	37,92	36,05	37,64	44,66	48,80	47,34	47,98	56,98	59,33	59,59	61,08
Wartość dodana brutto	18,70	21,65	19,14	18,25	26,67	24,51	25,21	30,78	27,90	26,01	30,99	36,55	37,75	39,54	35,32
Amortyzacja	4,90	4,97	5,04	5,03	5,64	5,44	5,17	5,35	5,64	6,19	6,36	6,653	6,70	6,87	7,05
Wartość dodana netto	13,80	16,68	14,10	13,21	21,03	19,07	20,04	25,43	22,26	19,81	19,96	20,11	20,26	20,42	20,58
Inne podatki od produkcji	1,29	1,39	1,43	1,33	1,37	1,42	1,26	1,47	1,52	1,47	1,50	1,48	1,51	1,51	1,52
Pozostałe subsydia	0,59	0,47	0,41	0,31	4,30	4,75	6,30	7,86	10,52	8,77	10,15	11,52	13,0	14,6	16,10
Dochód z czynników produkcji	13,10	15,76	13,08	12,19	23,96	22,39	25,08	31,83	31,05	27,11	28,24	29,37	30,75	31,80	32,8
Wynagrodzenie pracowników	2,88	3,13	2,99	2,91	2,72	2,87	2,99	3,60	4,00	4,29	4,71	5,12	5,82	6,20	6,40
Nadwyżka operacyjna	10,22	12,63	10,08	9,28	21,24	19,52	22,09	28,23	27,05	22,81	23,57	24,33	25,10	25,88	26,65
Otrzymane odsetki	0,09	0,15	0,11	0,11	0,16	0,16	0,15	0,16	0,16	0,15	0,15	0,16	0,16	0,17	0,18
Zapłacone odsetki	0,83	1,13	0,93	0,86	0,86	0,99	1,19	1,27	1,29	1,27	1,28	1,26	1,27	1,30	1,32
Koszty z dzierżaw	0,37	0,34	0,27	0,33	0,34	0,35	0,39	0,45	0,47	0,45	0,47	0,48	0,52	0,54	0,56
Dochód „przedsiębiorstw” rolnych	9,11	11,31	8,99	8,20	20,20	18,34	20,67	26,66	25,45	21,25	21,46	21,68	21,90	22,11	22,36
Razem subsydia	0,87	0,86	0,93	0,80	8,00	8,49	10,77	11,55	14,43	12,91	14,13	15,36	16,59	18,12	19,05
Udział subsydiów w dochodzie (%)	9,55	7,60	10,34	7,79	39,58	46,32	52,09	43,30	56,67	60,76	65,0	69,5	74,4	79,6	85,2

Źródło: Obliczenia własne na bazie danych: Agricultural databases, Eurostat, FADN.

Tabela 4.5. Bilans przepływów międzygałęziowych w cenach bazowych z wyszczególnieniem sektora żywnościowego w 2010 roku

Wyszczególnienie	Zużycie pośrednie				Zużycie pośrednie (razem)				Popyt końcowy				Zużycie pośrednie i popyt końcowy w cb
	Produkty rolnictwa	Produkty spożywcze	Srodki produkcji sektora żywnościowego	Pozostałe produkty	Zużycie pośrednie (razem)	Spożycie	Akumulacja	Eksport (fob)	Popyt końcowy (razem)				
(wagi)	0,037	0,158	0,080	0,722	1,000								
Produkty rolnictwa	0,359	0,343	0,348	x	0,045	0,425	0,028	0,014	x			0,0356	
Produkty spożywcze	0,182	0,328	0,280	x	0,044	0,0943	0,134	0,0656	x			0,0590	
Srodki produkcji dla sektora żywnościowego	0,134	0,215	0,188	x	x	x	x	x	x			x	
Pozostałe produkty	0,325	0,115	0,184	x	x	x	x	x	x			x	
Produkty razem (mld zł)	58,6	119,1	64,3	1327,2	1569,2	1034,3	282,8	577,8	1894,9			3464,1	
Podatek od produkcji pomniejszony o dotacje (mld zł)	3,238	-0,411	4,320	42,612	49,759	x	x	x	x			x	
WDB w cb (mld zł)	46,6	41,8	101,0	1058,2	1247,6	x	x	x	x			x	
Import cif (mld zł)	15,1	30,5	112,2	409,7	567,5	x	x	x	x			x	
Podaż w cenach bazowych (mld zł)	123,5	205,6	640,0	2495,0	3464,1	x	x	x	x			x	

cb – ceny bieżące;

Źródło: Obliczenia własne; dane GUS.

W tabeli 4.4 przedstawiono najważniejsze elementy składające się na pełny rachunek tworzenia dochodów w rolnictwie Polski w latach 2000-2012. Dane tam zawarte potwierdzają wnioski z analizy przeprowadzonej w rozdziale 3., czyli rosnący trend dochodów uzyskiwanych przez producentów rolnych czy wzrost udziału subsydiów w dochodzie. Rozszerzenie okresu analizy na dane sprzed wstąpienia Polski do UE (lata 2000-2003) pozwalają wychwycić wpływ zmiany polityki rolnej na mechanizmy kreowania dochodów w rolnictwie. Przejawem tych zmian był nagły skokowy wzrost dopłat do produkcji, który w następnych latach z uwagi na zmiany we Wspólnej Polityce Rolnej jest wygłuszany. Wstąpienie do UE wiązało się też oczywiście z nagłym wzrostem dochodów spowodowanym przede wszystkim wzrostem wartości subsydiów, przy zachowanej na tym samym poziomie wartości podatków. Znaczący udział finansowania zewnętrznego znajduje odbicie w przewadze zapłaconych odsetek nad otrzymanymi. Podobnie za interesujące uznać należy wnioski, jakie wyciągnąć można z danych zawartych w tabeli 4.5. Rzucają one światło na bilans przepływów międzygałęziowych w cenach bazowych z wyszczególnieniem sektora żywnościowego.

Dane dotyczące przepływów międzygałęziowych z udziałem sektora rolniczego zawarte są również w tabelach 4.6 i 4.7. Pierwsza z wymienionych tabel ukazuje przepływy dóbr materialnych i usług nierolniczych gałęzi gospodarki do rolnictwa w 2010 r. Spośród wyrobów i usług materialnych niepochodzących z samego rolnictwa dominującą pozycję zajmują przepływy wyrobów i usług przemysłowych w kwocie ponad 70 miliardów złotych. Istotne są również przepływy usług w zakresie handlu, które decydowały o ponad 7% produktu globalnego rolnictwa. Usługi w zakresie transportu i łączności to 2% produktu globalnego rolnictwa. Pozostałe nakłady, czyli usługi w zakresie budownictwa, produkty i usługi w zakresie leśnictwa, jak i pozostałe wyroby i usługi materialne odgrywały znikome znaczenie. Ważną rolę odgrywały również wyroby i usługi z importu.

Tabela 4.6. Przepływy dóbr materialnych i usług nierolniczych gałęzi gospodarki do rolnictwa w 2010 r. (w cenach bieżących uzyskiwanych przez producentów)

	Rodzaje nakładów	Przepływy do rolnictwa (GN→ROL)		
		w mld zł	% produktu globalnego danej gałęzi	% produktu globalnego rolnictwa
1.	Wyroby i usługi przemysłowe	71,4	4,1	16,4
2.	Usługi w zakresie budownictwa	0,3	2,7	1,7
3.	Produkty i usługi w zakresie leśnictwa	0,1	1,9	0,1
4.	Usługi w zakresie transportu i łączności	1,2	1,3	2,0
5.	Usługi w zakresie handlu	7,1	4,6	7,1
6.	Pozostałe wyroby i usługi materialne	0,8	1,7	0,3
	Razem wyroby i usługi materialne spoza rolnictwa	80,9	3,7	27,3
	Razem wyroby i usługi materialne łącznie z pochodzącymi z rolnictwa	99,8	7,2	49,6
	Wyroby i usługi z importu	12,7	2,1	12,7

GN – gospodarka narodowa; ROL – sektor rolniczy.

18,973 mld zł – zużycie pośrednie (wewnętrzne) z rolnictwa do rolnictwa;

112,524 mld zł – podaż produktów rolniczych w Polsce.

Źródło: Obliczenia własne na bazie bilansu przepływów międzygałęziowych w bieżących cenach bazowych w 2010 roku.

W przypadku przepływów w odwrotnym kierunku, czyli z rolnictwa do gospodarki narodowej, wg informacji, które zawarto w tabeli 4.7, największe znaczenie miały przepływy do przemysłu. Pewne znaczenie ogrywały również przepływy do handlu. Pozostałe kierunki uznać należy za mniej istotne.

W przypadku przepływów odnoszących się do popytu końcowego kluczowe znaczenie ma oczywiście spożycie. Wartość tych przepływów to ponad 40 miliardów złotych. Duże znaczenie w przypadku polskiego rolnictwa odgrywa również eksport (6,7% produktu globalnego rolnictwa). Niewielkie znaczenie w strukturze przepływów odegrał przyrost środków obrotowych i nakłady inwestycyjne brutto.

Tabela 4.7. Przepływy produktu globalnego rolnictwa do poszczególnych gałęzi gospodarki narodowej w roku 2010 (w cenach bieżących uzyskiwanych przez producentów)

Kierunki wykorzystania	Przepływy z rolnictwa (ROL → GN)		
	w mld zł	% produktu globalnego rolnictwa	% produktu globalnego danej gałęzi
Popyt pośredni			
Przemysł	41,3	36,8	8,6
Budownictwo	0	0	0
Rolnictwo	19,0	16,9	27,1
Leśnictwo	0,1	0,1	2,4
Transport i łączność	0,2	0,2	0
Handel	1,15	1,0	2,7
Pozostałe gałęzie	0,1	0	0
Razem popyt pośredni	61,8	55,0	3,9
Popyt pośredni bez rolnictwa	42,9	x	x
Popyt końcowy			
Spożycie przez ludność z dochodów osobistych	40,1	35,6	5,3
Spożycie pozostałe	2,4	2,1	0,9
Nakłady inwestycyjne brutto	0,08	0	0,03
Przyrost środków obrotowych	0,7	0,6	4,5
Eksport	7,5	6,7	1,3
Razem popyt końcowy	50,7	45,0	2,7
Razem popyt pośredni i końcowy	112,5	100,0	3,2

GN – gospodarka narodowa; ROL – sektor rolniczy.

Źródło: Obliczenia własne na bazie bilansu przepływów międzygałęziowych w bieżących cenach bazowych w 2010 roku.

4.3. Akumulacyjny wkład rolnictwa w gospodarczy rozwój Polski

Podjmując problem udziału rolnictwa w rozwoju całej gospodarki narodowej, wyróżnić należy jego wkład akumulacyjny. Jeśli na produkcję rolniczą spojrzeć się nie jak na określony wolumen dóbr materialnych (wartości użytkowych), lecz jak na masę substancji wartości, to powiedzieć można, iż rolnictwo wytwarza określoną nadwyżkę ekonomiczną, która w pewnej swej części wpływa do budżetu państwa (kanałami bezpośrednimi i pośrednimi) i stanowi część ogólnonarodowej akumulacji. W ten sposób rolnictwo partycypuje w nakładach na rozwój całej gospodarki narodowej. Nazywa się to akumulacyjnym wkładem rolnictwa w rozwój gospodarczy.

Jednocześnie rolnictwo uczestniczy w podziale zakumulowanej nadwyżki. W każdym więc momencie istnieje określona sytuacja bilansowa pomiędzy tym,

co rolnictwo daje społeczeństwu i tym, co od niego otrzymuje. Ta część opracowania nie jest jednak poświęcona tak rozumianemu bilansowi. W tym miejscu warto skoncentrować uwagę na akumulacyjnym wkładzie rolnictwa w rozwój gospodarczy, pomijając udział rolnictwa w podziale funduszu akumulacji ogólnospołecznej.

Osnową rozumowania jest teza, że programowanie rozwoju (w tym również międzygałęziowych transferów zasobów) powinno się dokonywać z punktu widzenia interesu całej gospodarki narodowej, a nie jakiegokolwiek jej części. Udział rolnictwa w funduszu ogólnospołecznej akumulacji powinien być zatem zdeterminowany przez plan rozwoju całej gospodarki narodowej. Musi on więc być taki, aby w obiektywnie istniejących warunkach pozwolił rolnictwu wykonać zadania wynikające z planu rozwoju całej gospodarki. W konkretnych warunkach historycznych nie musi on być wprost zdeterminowany przez rozmiary nadwyżki ekonomicznej powstałej w rolnictwie. W danym punkcie czasowym nie ma bezpośredniej współzależności (relacji) pomiędzy tym, co rolnictwo bieżąco wkłada w akumulację ogólnospołeczną i tym, co z tego funduszu otrzymuje. Nie ma też dowodu na to, że udział jakiegokolwiek gałęzi gospodarki narodowej w podziale dochodu narodowego ma być na każdym etapie rozwoju współmierny do jej udziału w procesie tworzenia owego dochodu.

Relacje te są i muszą być zmienne, gdyż w procesie wzrostu zmieniają się cele, system preferencji i struktura gospodarki narodowej. Zmiany strukturalne wymagają skoncentrowania wysiłku inwestycyjnego na działach i gałęziach uznanych w danej chwili za priorytetowe, co wywołuje przesunięcie w redystrybucji dochodu narodowego, a zwłaszcza w programie inwestycyjnym. Historyczne doświadczenia wszystkich krajów rozwijających się potwierdzają tę tezę. Wkład akumulacyjny związany jest z przepływem części nadwyżki ekonomicznej (akumulacji) z rolnictwa do gałęzi nierolniczych. W tym znaczeniu jest on węzłowym elementem realizowanej strategii gospodarczej. Jest to, oczywiście, tzw. wkład brutto, gdyż występują także przepływy drugostronne, a więc przepływy z gałęzi nierolniczych do rolnictwa.

Kształtowanie wymiany pomiędzy wsią a miastem stanowi podstawę polityki podziału dochodu zarówno pomiędzy poszczególne grupy społeczne, jak i działy, gałęzie gospodarki narodowej oraz regiony. Jest to także, na co zwraca się dość rzadko uwagę, część teorii i polityki alokacji zasobów, gdyż na procesy inwestycyjne, zwłaszcza w rolnictwie, oddziałuje się przez odpowiednią politykę dochodową. Cena, a ściślej stopień pokrycia kosztów produkcji przez cenę, kreuje nie tylko dochód gospodarstwa rolnego, ale także jego fundusz inwestycyjny.

Problem kosztu produkcji, a co za tym idzie ceny, jest interesujący przede wszystkim dlatego, że ceny odzwierciedlają warunki produkcji, czyli warunki przestawień w dziedzinie wykorzystania istniejącego potencjału produkcyjnego i inwestycji. Funkcji tej nie spełniają ceny detaliczne, gdyż one odzwierciedlają tylko warunki realizacji dóbr na rynku. Przykładowo w gospodarce socjalistycznej, gdzie nie było bezpośredniego związku pomiędzy ceną jako narzędziem rachunku ekonomicznego a ceną realizacji dóbr na rynku – ceny nie determinowały jednoznacznie decyzji alokacyjnych, zwłaszcza na szczeblu centralnym.

Tym, co istnieje realnie i co ma być materialny, są ceny realizacji (ceny zbytu lub ceny detaliczne). Celem polityki gospodarczej jest więc dążenie do ustanowienia równowagi pomiędzy trzema głównymi elementami rynku – podażą, popytem i ceną. Relację podaży do popytu ujmuje się najczęściej jako wielkość egzogeniczną i z niej wyprowadza się cenę. W myśleniu ekonomicznym i praktycznym działaniu powstaje więc stereotyp, według którego cena odchyła się w górę, gdy popyt przewyższa podaż, i na odwrót.

Stwierdzenie to jest nieściśle, ponieważ nadwyżka popytu nad podażą (lub odwrotnie) nigdy nie jest absolutna, lecz zawsze związana z daną wysokością ceny. Faktycznie więc każda cena może być ceną równowagi, a popyt można niemal zawsze zrównoważyć z podażą, manewrując odpowiednio ceną. Stwierdzenie, że istnieje stan równowagi lub że dana cena jest ceną równowagi niewiele jeszcze mówi o gospodarce i przebiegu procesów wzrostowych.

Nieściśle jest również twierdzenie, że jeśli podaż i popyt równoważą się, to cena równa się wartości. Jeśli odbiorca ma swobodę nabywania dóbr, cena ma tendencję do osiągnięcia poziomu, przy którym równoważy podaż z popytem, ale z tego jeszcze nie wynikają żadne przesłanki dla określenia wartości. Jeśli moce wytwórcze na danym odcinku zostały wyczerpane i nie ma możliwości zwiększenia produkcji danego dobra do poziomu zaspokajającego potrzeby, to cena rynkowa bezwzględnie podniesie się ponad cenę wyjściową, tj. ponad poziom kosztów produkcji. Odzwierciedlać więc będzie ona wówczas nie tylko warunki produkcji, ale również stan „rzadkości” danego dobra. Tak więc przy deficycie zdolności produkcyjnej poziom kosztów przestaje wyznaczać poziom cen, a więc relacje cen nie mogą odpowiadać relacjom kosztów. I to jest przyczyna, dla której stan równowagi rynkowej nie jest wystarczający do sterowania procesami wzrostowymi, a wynikająca stąd cena równowagi nie informuje o rzeczywistych, społecznych kosztach produkcji.

4.4. Nadwyżka ekonomiczna rolnictwa a jego rozwój

Węzłowym problemem akumulacji na cele przyszłego rozwoju, a co za tym idzie również wyboru strategii rozwojowych, jest tworzenie i wykorzystanie nadwyżki ekonomicznej. Problem ten występuje przede wszystkim w krajach słabo rozwiniętych i wchodzących w fazę przyspieszonego wzrostu gospodarczego. Wygospodarowana w kraju nadwyżka ekonomiczna jest bowiem głównym, a niekiedy jedynym źródłem środków przeznaczonych na finansowanie rozwoju gospodarczego. Kwestia nadwyżki ekonomicznej faktycznie nigdy nie schodzi z planu, ale w miarę przechodzenia do kolejnych faz zaawansowanego wzrostu gospodarczego jej znaczenie relatywnie maleje, gdyż (wobec wzrostu dochodu narodowego na jednego mieszkańca) zmniejsza się skala obciążeń społeczeństwa kosztami uprzemysłowienia kraju.

Popatrzmy, jak wygląda problem nadwyżki ekonomicznej w większości krajów słabo rozwiniętych, które stają przed dylematem wyboru dróg (strategii) przyspieszenia tempa wzrostu. Przemysł w tych krajach jest bardzo słabo rozwinięty lub też w ogóle go nie ma. Nadwyżka ekonomiczna, którą można zakumulować w przemyśle, jest nadzwyczaj skromna. Jediną gałęzią gospodarki, która istnieje i może dać środki na akumulację, jest w tych państwach rolnictwo. Ze względu na niską wydajność rolnictwa i niską wydajność pracy rezerwy owej nadwyżki są tu również małe, ale w punkcie startu są to przeważnie jedyne rezerwy, które można uruchomić, przejściowo nawet kosztem poziomu życiowego ludności rolniczej. W większości krajów słabo rozwiniętych rezerwy te mają charakter potencjalny, gdyż zacofana struktura społeczna i instytucjonalna oraz zdolności ustroju rolnego uniemożliwiają ich znaczne wykorzystanie. Przy zacofanej strukturze społeczno-ekonomicznej występuje duża rozpiętość między potencjalną a rzeczywistą akumulacją. Rozpiętość ta powstaje na skutek niewykorzystania istniejących możliwości tworzenia nadwyżki ekonomicznej, którą można przekształcić w fundusz akumulacji, oraz nieprodukcyjnego wykorzystania istniejącej nadwyżki. Poważną rezerwę wzrostu produkcji rolnej i akumulacji na cele ogólnospołeczne stanowi np. reforma, ale wsteczny ustrój społeczno-ekonomiczny krajów gospodarczo zacofanych i przestarzała struktura instytucjonalna uniemożliwiają jej wykorzystanie [Woś 1979]. Mówiąc o reformie rolnej jako źródle akumulacji, warto zwrócić uwagę, że tkwi w niej organicznie niebezpieczeństwo rozproszenia wytworzonej w rolnictwie nadwyżki ekonomicznej oraz przekształcenia jej w fundusz konsumpcji; ale – jak pokazuje doświadczenie – za pomocą pewnych środków polityki ekonomicznej niebezpieczeństwo to można zażegnać.

Z tego faktu, że w krajach słabo rozwiniętych gospodarczo rolnictwo jest fatycznie jedyną gałęzią, która jest w stanie dawać nadwyżkę ekonomiczną, wyciąga się jednak różne wnioski dla strategii rozwojowych. Jedni postulują wcześniejszy rozwój rolnictwa niż przemysłu, drudzy kładą nacisk na ekspansję przemysłową, opartą głównie na środkach płynących z zewnątrz.

Ekspertki gospodarczy doradzają, że industrializacja może rozpocząć się dopiero wtedy, gdy rosnąca nadwyżka artykułów rolnych spowoduje powstanie popytu na towary przemysłowe ze strony wsi oraz zapewni wyżywienie robotników przemysłowych. Jest to więc strategia odkładająca przyspieszony rozwój przemysłowy do chwili osiągnięcia odpowiednio wysokiego poziomu rolnictwa. Według tej koncepcji wcześniejszy rozwój rolnictwa jest warunkiem przejścia do fazy rozwoju przemysłowego, Nie jest jednak jasne, dzięki jakim zasobom rolnictwo ma osiągnąć pożądany poziom rozwoju. Jest przy tym wątpliwe, aby prymitywne technicznie, na wpół naturalne rolnictwo mogło o własnych siłach osiągnąć taki poziom, który będzie wystarczający do sfinansowania kosztów rozwoju przemysłowego. Podkreśla się również, że wcześniejszy rozwój rolnictwa ułatwi w przyszłości akumulację środków na uprzemysłowienie. Dopóki rolnictwo jest prymitywne i biedne, nadwyżka ekonomiczna jest mała, w związku z czym korzyści, jakie ma cała gospodarka narodowa, nie są wielkie. Skoncentrowanie środków na rozwoju rolnictwa i idącym za tym wzroście produkcji i jej towarowości może dać korzyści wewnętrzne (wzrost nadwyżki ekonomicznej), a także może być źródłem uzyskania środków finansowych z zewnątrz, które mogą się stać źródłem pokrycia potrzeb importowych rozwijającego się rolnictwa i przemysłu. Zwolennicy tej koncepcji powołują się przy tym na przykład Danii, Nowej Zelandii i Australii, które rozwinęły swoją gospodarkę dzięki eksportowi płodów rolnych. Strategia oparcia rozwoju gospodarczego na wzroście wymiany handlowej, jaki dokonuje się w ostatnim okresie w Polsce, pozwala na przyspieszony rozwój polskiego rolnictwa. W 2014 nadwyżka eksportowa sektora żywnościowego wyniosła ponad 22,6 mld zł i była ponad 3-krotnie wyższa niż w 2005 roku. Produkty rolnicze i żywnościowe w 2014 roku stanowiły ponad 26% całej nadwyżki eksportowej polskiej gospodarki narodowej.

4.5. Podsumowanie

Zagadnienie znaczenia sektora żywnościowego i jego powiązań z gospodarką narodową jest zagadnieniem skomplikowanym, acz niezmiernie interesującym. Odgrywa ono szczególne znaczenie przy okazji analizy skali a kierunku transferów środków finansowych, jakie zachodzą pomiędzy rolnictwem i resztą gospodarki. Znaczenie sektora żywnościowego można ująć na wiele sposobów.

Jednym z nich jest ocena udziału wartości dodanej brutto sektora gospodarki żywnościowej i trzech jego głównych składowych w wartości dodanej brutto całej gospodarki. Analiza tego typu przeprowadzona na danych dotyczących wybranych państw Unii Europejskiej pozwala na wysunięcie kilku istotnych wniosków. Przede wszystkim zauważa się spadek udziału WDB zarówno całego sektora agrobiznesu, jak i rolnictwa w okresie pomiędzy rokiem 2000 a 2010. Tempo tego spadku uzależnione jest od początkowych wartości tego wskaźnika w danych krajach i jest tym wyższe, im udział sektora żywnościowego większy. Spadek znaczenia rolnictwa nie dotyczy zresztą wyłącznie państw UE, lecz wydaje się być procesem uniwersalnym.

Podobne wnioski wysunąć można na podstawie analizy relacji pomiędzy udziałem sektora żywnościowego w gospodarce narodowej, mierzonym udziałem w PKB całej gospodarki, a wysokością wartości dodanej brutto na jednego mieszkańca w euro. W tym przypadku można również zaobserwować zmiany udziału tego sektora wraz z postępującym wzrostem gospodarczym badanego kraju.

Istotne zróżnicowanie pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej dotyczy również poziomu dochodowości poszczególnych działów sektora żywnościowego obliczonych jako relacja wartości dodanej brutto tychże działów do produkcji globalnej.

Z kolei analiza danych odnoszących się do przepływów międzygałęziowych z udziałem sektora rolniczego w Polsce pozwoliła uchwycić kierunek i skalę tego typu przepływów między rolnictwem, przemysłem i handlem. Jeden z wniosków dotyczy stosunkowo wysokiego udziału eksportu w strukturze przepływów dotyczących popytu końcowego.

Podsumowanie

Rolnictwo jest z wielu powodów sektorem specyficznym. Choć odgrywa pierwszorzędne znaczenie w zaspokajaniu podstawowych potrzeb człowieka i odgrywa niezmiennie ważną rolę w gospodarce, jest też sektorem, który od dziesiątków lat w prawie każdym rozwiniętym państwie pozostaje sektorem ułomnym. Przejawem tego jest chroniczna niezdolność podmiotów prowadzącym działalność produkcyjną w rolnictwie do wytwarzania dochodów na poziomie parytetowym. Rodzi to szereg problemów, których rozwiązanie znajduje się wśród priorytetowych celów rządów na całym świecie. Jedną z najpowszechniejszych metod przezwyciężenia tych problemów jest wdrażanie programów, których konsekwencją jest kierowanie do rolnictwa znacznych strumieni środków publicznych. Właściwa ocena działań podejmowanych przez państwo wymaga przede wszystkim starannej oceny wielkości tych transferów, tak by można je zestawić ze stawianymi przed polityką celami czy osiągniętymi rezultatami. Potrzeba właściwej kalkulacji transferów kierowanych do sektora rolnego była jedną z ważniejszych przesłanek za przeprowadzeniem analiz, których wyniki przedstawiono w niniejszym opracowaniu.

Obliczenia, które wykonano, nie wskazują jednego ostatecznego wyniku. To zabieg celowy. W zależności od szerokości definicji dotyczącej zakresu wsparcia mamy do czynienia z różnymi liczbami. Niewątpliwie najszerszej ujęto wsparcie rolnictwa i transfery do niego kierowane w przypadku wielkości szacowanych wskaźnikiem PSE. Średnie roczne transfery dla lat 2007-2013 oszacowano w tym przypadku na 86,5 miliarda euro. Jest to kwota bardzo wysoka. Średni transfer na pełnozatrudnionego w rolnictwie mierzony na podstawie tej wartości wyniósłby ponad 8200 euro. To kwota równa blisko trzykrotności rocznej płacy minimalnej w Bułgarii, wyższa od tejże płacy w Portugalii. Oczywiście takie zestawienia nie mają większego ekonomicznego uzasadnienia. Nie wynika to tylko z faktu, że transfery środków do sektora rolnego w UE nie są rozłożone równomiernie na każdego zatrudnionego w rolnictwie. Jeszcze mocniej wynika to z faktu, że istnieje bardzo wysokie zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi państwami członkowskimi wysokości środków kierowanych do sektorów rolnych, a w konsekwencji do producentów rolnych.

Na znaczące zróżnicowanie wysokości środków przekazywanych producentom rolnym wskazuje już chociażby suma środków przekazanych producentom rolnym w ramach płatności bezpośrednich. Przeliczenie tych wartości na osobę pełnozatrudnioną pozwala zauważyć, że wysokość transferów w Danii stanowią ponad dziesięciokrotność tego, co otrzymują producenci rolni w Słowenii czy na Łotwie. Wykazywanie skali zróżnicowania nie jest oczywiście

równoznaczne z postulatem równości tych płatności. Ważna jest przecież efektywność pracy, czy – szczególnie w przypadku płatności bezpośrednich z uwagi na cele przed nimi stawiane – stosunek dochodów w rolnictwie do średnich dochodów w gospodarce danego kraju. Niemniej wykazanie tych różnicowań pozwala lepiej zrozumieć procesy zachodzące w rolnictwie UE.

Na podobną skalę różnicowań wskazuje też analiza danych FADN, która koncentruje się na wysokości środków bezpośrednio otrzymanych przez producentów rolnych. Dzięki danym FADN można analizować różnice w transferach brutto otrzymywanych przez producentów rolnych z podziałem na wielkość ekonomiczną gospodarstw czy typ produkcyjny. Szczegółowe dane zawarte w części pracy poświęconej analizie transferów środków do gospodarstw rolnych mogą być przydatne wielu ekonomistom rolnym zajmującym się zagadnieniami nawet odległymi od tych poruszanych w niniejszym opracowaniu.

Pełna analiza transferów przekazywanych do i z sektora rolnego nie może być ograniczona wyłącznie do transferów środków publicznych, jakie są wynikiem prowadzonej polityki rolnej i fiskalnej wobec rolnictwa. Wymaga również ujęcia tych transferów, jakie są konsekwencją standardowej wymiany rynkowej. Stąd też pierwsze wstępne próby analizy przepływów międzygałęziowych, jakie zawarto w rozdziale 4. Pierwsze interesujące rezultaty wskazują przede wszystkim na konieczność dalszych prac w tym zakresie.

Kończąc, należy dodać, że jednym z najważniejszych wniosków, jaki można wysnuć po lekturze opracowania, jest ten mówiący o bardzo wysokim, czy wręcz bliskim całkowitemu uzależnieniu rolnictwa od otrzymywanych subsydiów. Tak sformułowany wniosek byłby jednak znacznym uproszczeniem. Wynika to przede wszystkim ze znacznego różnicowania sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych wewnątrz UE. Różnicowanie to nie wynika wyłącznie z różnic zasobowych gospodarstw czy ich położenia geograficznego. Obserwuje się je także w zależności od siły ekonomicznej czy typu produkcyjnego. Co więcej, podobne różnicowanie dotyczy skali transferów netto. Dotyczy to w tym samym stopniu transferów będących konsekwencją funkcjonowania Wspólnej Polityki Rolnej, jak i tych związanych z polityką fiskalną czy instrumentami pozostającymi w gestii państw członkowskich. Nie można więc mówić o uniwersalnym problemie niskiej dochodowości producentów rolnych w Unii Europejskiej. Wyniki przeprowadzonych analiz wskazują raczej na to, że istnieją w europejskim rolnictwie rozwiązania gwarantujące efektywne gospodarowanie w rolnictwie. Autorzy opracowania wierzą, że wnikliwa analiza wyników przez nich zaprezentowanych pozwoli na opracowanie recepty, która pozwoli rozpowszechnić ten typ gospodarowania i przełamać opinię o immamentnych wadach europejskiego modelu rolnictwa.

Literatura

1. *A new Common Agricultural Policy? Social and Structural Reform in Agriculture*, Newsletter of the Common Agricultural Policy, July 1972; dostęp: 12.11.2016: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/cap-history/crisis-years-1970s/social-and-structural-reform-1972_en.pdf
2. Ackrill R., 2000: *The Common Agricultural Policy*, Sheffield Academic Press, Sheffield.
3. Adamowicz M., 2008: *Ewolucja Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej i jej perspektywy na drugą dekadę XXI wieku* [w:] *Polityka Unii Europejskiej*, D. Kopycińska (red.), Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
4. Akram-Lodhi A.H., 2013: *Hungry for Change: Farmers, Food Justice, and the Agrarian Question*, Fernwood Publishing, Nova Scotia.
5. *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2013 roku*, A. Kowalski (red.), IERiGŻ-PIB, 2014, Warszawa.
6. Bańkowska K., Gruda M., Klimkowski C., 2015: *Ocena wybranych elementów unijnej polityki rolnej*, IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 14, Warszawa.
7. Begg D., Fischer S., Dornbusch R., 2014: *Mikroekonomia*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
8. Bernstein H., 2014: *The Agrarian Question in South Africa*, Frank Cass, London.
9. *Bilans przepływów międzygaleziowych w bieżących cenach bazowych w 2010 r.*, GUS, 2014; dostęp 12.09.2016: http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5481/7/2/1/bilans_przeplywow_miedzygaleziowych_2010.pdf
10. Borowski J., 2013: *Teoria przedsiębiorstwa w świetle teorii ekonomii i zarządzania*, Optimum. Studia Ekonomiczne, nr 3 (63).
11. Burton R.J., Wilson G.A., *The Rejuvenation of Productivist Agriculture: The Case for 'Cooperative Neo-Productivism'* [w:] *Rethinking Agricultural Policy Regimes: Food Security, Climate Change and the Future Resilience of Global Agriculture*, R. Almas, H. Campbell (red.), Research in Rural Sociology and Development, vol. 18, Emerald Group Publishing Limited.

12. Cochrane W.W., 1958: *Farm Prices, Myth, and Reality*, University of Minnesota Press, St. Paul.
13. *Consultation paper on the proposal draft for Implementing Technical Standards with regard to the adjusted factors to calculate the capital requirement for currency risk for currencies pegged to the euro*, European Insurance and Occupational Pensions authority, 27 November 2014.
14. Czarny E., 2006: *Mikroekonomia*, PWE, Warszawa.
15. Czyżewski A., 2001: *Współczesne problemy agrobiznesu w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Zeszyty Naukowe nr 13.
16. Czyżewski A., Kułyk P., 2015: *Kwestia rolna w pracach Aleksandra Czajanova i jej współczesne uwarunkowania* [w:] *Ekonomia jest piękna*, Ł. Hardt i D. Milczarek-Andrzejewska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
17. Czyżewski A., Kułyk P., 2014: *Zmiany w systemie wsparcia rolnictwa i jego makroekonomicznym otoczeniu w wysoko rozwiniętych krajach OECD w długim okresie (1990-2012)* [w:] *Kierunki rozwoju rolnictwa i polityk rolnych – wyzwania przyszłości (Synteza)*, R. Grochowska (red.), IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 127, Warszawa.
18. Dach Z., 2012: *Mikroekonomia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
19. Davis J.H., Goldberg R.A., 1967: *Koncepcja agrobiznesu*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa, Warszawa.
20. Decyzja Rady z dnia 20 lutego 2006 r. w sprawie strategicznych wytycznych Wspólnoty dla rozwoju obszarów wiejskich (okres programowania 2007-2013), (2006/144/WE).
21. Drummond H.E., Goodwin J.W., 2004: *Agricultural Economics. Second Edition*, Prentice Hall, London.
22. *EU country specific information on VAT*, dane ze strony internetowej Komisji Europejskiej, dostęp 10.08.2016: http://ec.europa.eu/taxation_customs/business/vat/eu-country-specific-information-vat_en
23. Gardner B., 1992: *Changing economic perspectives on the farm problem*, *Journal of Economic Literature*, 30.
24. Gasson R., Errington A., 1993: *The Farm family business*, CAB International, New York.

25. Gorlach K., 2004: *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*. Wydawnictwo naukowe Scholar, Warszawa.
26. Gorynia M., 1999: *Przedsiębiorstwo w różnych ujęciach teoretycznych*. Ekonomista, nr 4.
27. Graczyk A., Kociszewski K., 2013, *Teoretyczne i aplikacyjne aspekty wyceny środowiskowych efektów zewnętrznych w rolnictwie* [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym [19]*, IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 68, Warszawa.
28. Hamulczuk M., Rembisz W., 2009: *Kwestie wyrównania dopłat bezpośrednich producentom rolnym w Unii Europejskiej*, *Problemy Rolnictwa Światowego*, t. 9 (XXIV), z. 4.
29. Hill B., 2012: *Understanding the Common Agricultural Policy*, Earthscan, London.
30. Johnson G.L., 1958: *Supply functions – some facts and notions* [w:] *Adjustment Problems in a Growing Economy*, G.L. Johnson (ed.), Iowa State University Press, Ames.
31. Judzińska A., Łopaciuk W., 2011: *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na rolnictwo*, IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 9, Warszawa.
32. Kazukauskas A., Newman C., Sauer J., 2013: *The impact of decoupled subsidies on productivity in agriculture: a cross-country analysis using microdata*, *Agricultural Economics*, vol. 45, issue 3.
33. Kiryluk-Dryjska E., Baer-Nawrocka A., 2014: *Polityka rolna Unii Europejskiej, kierunki zmian i konsekwencje dla rolnictwa polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań.
34. Księżyk M., 2008: *Optymalny system podatkowy krajów Unii Europejskiej. Potrzeba i ogólne założenia*, *Ekonomia Menedżerska*, nr 3.
35. Kosior K., *Zmiany priorytetów i paradygmatów zachodzące w ramach strategii rozwojowych sektora rolnego w UE na tle globalnym* [w:] *Kierunki rozwoju rolnictwa i polityk rolnych – wyzwania przyszłości (Synteza)*, R. Grochowska (red.), IERiGŻ-PIB, Monografia Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 127, Warszawa.
36. Kowalczyk S., *Konsekwencje globalizacji dla rolnictwa europejskiego*, *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie Problemy Rolnictwa Światowego*, t. 12(27), z. 1.
37. Krzyżanowski J., 2015: *Wspólna polityka rolna Unii Europejskiej w Polsce*, CeDeWu, Warszawa.

38. Kulawik J., Czekał S., Majewski E., Pawłowska-Tyszko J., Wąs A., Wieliczko B., 2014: *Budżetowe podstawy poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa (Synteza)*, IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 143, Warszawa.
39. Kusideł E., 2013: *Konwergencja gospodarcza w Polsce i jej znaczenie w osiąganiu celów polityki spójności*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
40. Leszek P., 2010: *Koncepcje zawodności rynku: teoria a rzeczywistość*, Equilibrium, 1(4).
41. Mankiw N.G., Taylor M.P., 2009: *Mikroekonomia*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
42. Massot A., 2015: *Instrumenty WPR i ich reform*. Dokumenty informacyjne o Unii Europejskiej; dostęp 11.4.2016: http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/pl/FTU_5.2.3.pdf.
43. *Możliwości prowadzenia przez Polskę narodowej polityki rolnej w ramach Wspólnej Polityki Rolnej*, Biuro Analiz i Dokumentacji Kancelarii Senatu, Opinie i ekspertyzy, OE-123, styczeń 2010.
44. Mrówczyńska-Kamińska A., 2013: *Znaczenie agrobiznesu w gospodarce narodowej w krajach Unii Europejskiej*, Gospodarka Narodowa, nr 3 (259).
45. *Ocena wpływu Wspólnej Polityki Rolnej na rynki rolne*, R. Mroczek (red.), IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2005-2009, nr 106, Warszawa, 2008.
46. *OECD's Producer Support Estimate and Related Indicators of Agricultural Support, Concepts, Calculations, Interpretation and Use*, OECD, March 2016; dostęp: 9.10.2016: <https://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/full%20text.pdf>
47. Olper A., Falkowski J., Swinnen J., 2013: *Political Reforms and Public Policy. Evidence from Agricultural and Food Policies*, The World Bank, Policy Research Working Paper, 6336.
48. Parkin M., 2008: *Microeconomics*. Pearson/Addison Wesley, Boston.
49. Pawłowska-Tyszko J., Kulawik J., Lelong P.-Y., Soliwoda M., 2013: *Systemy podatkowe w krajach Unii Europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 83, Warszawa.
50. Pawłowska-Tyszko J., Soliwoda M., Pieńkowska-Kamieniecka S., Walczak D., 2015: *Stan obecny i perspektywy rozwoju systemu podatkowego i ubezpieczeniowego polskiego rolnictwa*, IERiGŻ-PIB, Monografia Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 5, Warszawa.

51. *Plan wyboru próby gospodarstw rolnych Polskiego FADN*, Polski FADN, Warszawa, październik 2004; dostęp: 12.5.2016: https://fادن.pl/wp-content/uploads/2013/06/planwyboruod2004_mgrinz1.pdf.
52. Poczta W., Szuba-Barańska E., Beba P., Czubak W., 2015: *Strukturalna i ekonomiczna różnorodność a możliwości rozwoju gospodarstw rodzinnych w UE*, *Więś i Rolnictwo*, nr 1(161).
53. *Preferencje podatkowe w Polsce*, Raport Ministerstwa Finansów nr 2, 2010; dostęp: 21.10.2016: http://www.finanse.mf.gov.pl/documents/766655/928600/20110727_preferencje_podatkowe_w_polsce.pdf.
54. Przygodzka R., 2006: *Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
55. *Raport on the distribution of direct aids to agricultural producers (financial year 2012)*, European Commission document, November 2013; dostęp: 11.09.2016: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/cap-funding/beneficiaries/direct-aid/pdf/annex2-2012_en.pdf
56. Ratajczak M., Szulc R., 2014: *Ekonomia głównego nurtu [w:] Współczesne teorie ekonomiczne*, M. Ratajczak (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
57. Reisch E., Zeddies J., 1995: *Wprowadzenie do ekonomiki i organizacji gospodarstw rolnych*. Tom II, Część specjalistyczna, Wydawnictwa Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań.
58. Rembisz W., 2013: *Kwestie ryzyka, cen, rynku, interwencji i stabilności dochodów w rolnictwie*, Vizja Press&IT, Warszawa.
59. Rieger, E., 2005: *Agricultural Policy: Constrained Reforms*, [w:] *Policy Making in the European Union*, 5th edition, H. Wallace, M. Wallace, M.A. Pollack (red.), Oxford University Press, Oxford.
60. Roseberry W., 1993: *Beyond the Agrarian Questions in Latin America [w:] Confronting Historical Paradigms. Peasants, Labor, and the Capitalist World System in Africa and Latin America*, University of Wisconsin Press, Madison.
61. Rowiński J., 2004: *Wspólna polityka rolna [w:] Unia Europejska*, E. Kawecka-Wyrzykowska, E. Synowiec (red.), Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego, Warszawa.
62. Rowiński J., 2010: *Wpływ funduszy współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na rozwój rolnictwa i regionów wiejskich (studium porównawcze) [w:] Wpływ funduszy współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na rozwój rolnictwa i regionów wiejskich*, J. Rowiński (red.), IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2005-2009, nr 178, Warszawa.

63. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1234/2007, Dz.U. L 299 z 16.11.2007.
64. *Rural development in the EU. Statistical and Economic Information Report 2012*, European Commission DG Agricultural and Rural Development, December 2012.
65. *Rural development in the EU. Statistical and Economic Information Report 2013*, European Commission DG Agricultural and Rural Development, December 2013.
66. Sadowski A., Czubak W., 2013: *The priorities of rural development in the EU countries in years 2007-2013*, Agricultural Economics, nr 59 (2).
67. Schiff M., Valdes A., 1998: *Agriculture and the Macroeconomy*, World Bank; dostęp: 12.10.2016: <https://pdfs.semanticscholar.org/db67/607f673237aba24b5606c60f82e0e09c5ce2.pdf>
68. Schmitz A., Moss C.B., Schmitz T.G., Furtan H.W., Schmitz H.C., 2010: *Agricultural Policy, Agribusiness, and Rent-Seeking Behaviour*, University of Toronto Press, Toronto.
69. Schweikhardt D.B., 2000: *Reconsidering the Farm Problem Under An Industrializing Agricultural Sector*, Department of Agricultural Economics Michigan State University Staff Paper, nr 15.
70. Skrzypczyńska J., 2010: *GATT/WTO a polityka rolna Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, Poznań.
71. Stankiewicz W., 1998: *Historia myśli ekonomicznej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
72. Stiglitz J.E., 2004: *Ekonomia sektora publicznego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
73. Törmä H., Lehtonen H., 2009: *Macroeconomic and welfare effects of the CAP reform and further decoupling of agricultural support in Finland: A CGE modeling approach*, Food Economics – Acta Agriculturae Scandinavica, Section C, vol. 6, no. 2.
74. Tomczak F., 2009: *Ewolucja wspólnej polityki rolnej UE i strategia rozwoju rolnictwa polskiego*, IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2005-2009, nr 125, Warszawa.
75. Tomczak F., 2006: *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, IRWiR, Warszawa.
76. Tracy M., 1997: *Polityka rolno-żywnościowa w gospodarce rynkowej. Wprowadzenie do teorii i praktyki*, Olympus, Warszawa.
77. Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, 2006, Dz.Urz. UE 2006 C 321E.

78. Varian H.L., 2013: *Mikroekonomia. Kurs średni – ujęcie nowoczesne*, PWN, Warszawa.
79. Weber J.G., Key N., 2012: *How Much Do Decoupled Payments Affect Production? An Instrumental Variable Approach with Panel Data*, American Journal of Agricultural Economics, vol. 94, no. 1
80. Wieliczko B., 2008: *Pomiar skali wsparcia rolnictwa*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 3.
81. Wilkin J., 1986: *Współczesna kwestia agrarna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
82. Wise T.A., 2005: *Understanding the Farm Problem: Six Common Errors in Presenting Farm Statistics*, Global Development and Environment Institute, Working Paper, no. 05-02.
83. Woś A., 1979: *Związki rolnictwa z gospodarką narodową*, Państwowe Wydawnictwo Rolne i Leśne, Warszawa.
84. Woś A., 1996: *Podstawy Agrobiznesu*. Wydawnictwo PWSBiA, Warszawa.
85. Woś A., 1998: *Rolnictwo polskie w okresie transformacji systemowej (1989-1997)*, IERiGŻ, Warszawa.
86. Woś A., 2000: *Rolnictwo wobec narastającego kryzysu*, IERiGŻ, Warszawa.
87. *Wyniki Standardowe 2014 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN*, Z. Floriańczyk, D. Osuch, R. Płonka (red.), IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2015.
88. Zabłocki A., 2014: *Preferencje podatkowe w rolnictwie*, Polityki Europejskie. Finanse i Marketing, nr 11 (60).
89. Zegar J.S., 2010: *Ekonomia wobec kwestii agrarnej*, Ekonomista, nr 6.
90. Zegar J.S., 2014: *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym[30]. Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego (Synteza)*, IERiGŻ-PIB, Monografie Programu Wieloletniego 2011-2014, nr 142, Warszawa.
91. Żmija D., 2011: *System płatności bezpośrednich w Polsce w kontekście rozwiązań stosowanych w Unii Europejskiej*, Problemy Rolnictwa Światowego, t. 11(26), z. 1.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

*Nakład 800 egz., ark. wyd. 7,9
Druk i oprawa: EXPOL Włocławek*